

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ÜLVİYYƏ ZAHİR qızı ƏLİYEVƏ

İMPLİSİT MƏNANIN BƏDİİ DİSKURSDA İFADƏ ÜSULLARI
(müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)

İxtisaslaşma: HSM – 060201 - Dilşünaslıq (müqayisəli dilçilik)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

Magistr dissertasiyası

Elmi rəhbər: _____

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

C.M.Babayev

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3 -6
I Fəsil Bədii diskurs linqvistik tədqiqatların obyektı kimi.....	7-24
1.1. Bədii diskurs: təriflər və şərtlər.....	7-14
1.2. Bədii diskursda mənanın aktuallaşması anlayışı.....	14-18
1.3. Bədii diskursun şərhində presuppozisiyanın əhəmiyyəti	19-24
II Fəsil İmplitlik kateqoriyası diskursiv kateqoriya kimi	25-57
2.1. Söyləmin informativ məzmunu implitlik kateqoriyasının reallaşmasının əsası kimi.....	25-28
2.2. İmplitlik nəzəriyyəsi baxımından evfemizm, danışiq implikaturları.....	28-41
2.3. Metaforlar implitlik nəzəriyyəsi kontekstində.....	41-48
2.4. İmplitlik linqvokoqnitiv fenomen kimi.....	48-53
2.5. İmplitliyin praqmatikası.....	53-57
Nəticə.....	58-60
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	61-67

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Gizlilik probleminin aktuallığı insanın idrak fəaliyyətinin bir aspekti kimi gizliliyin əsasında duran idrak mexanizminin qlobal əhəmiyyəti ilə diktə olunur. Dil və nitq gizliliyi ümumi əsasa malikdir . XX əsrin ortalarından başlayaraq mətn dilçiliyinə yeni baxış, istiqamət formalaşmağa başladı. Bu dövrdə diskursun təhlili ilə bağlı yeni tədqiqat işləri aparılırdı. Müxtəlif tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq diskurs-dair problemlərin həllində hələ də dilçilərin fərqli mülahizələri mövcuddur. Dissertasiya daxilində Harris, Fəxrəddin Veysəlli, A.Van Deyk, Roland Barthes və s. elm xadimlərinin diskursla bağlı fikirləri qeyd olunub. Onlardan ümumi nəticə çıxarmaq çətin olsa da, diskurs əsasən danışığa, mətn isə yazıya aid edilir. Bununla bağlı tədqiqatlar genişləndikcə diskursun növlərə ayrılmasını görürük:siyasi diskurs,elmi diskurs,bədii diskurs və s.

Bədii mətn üzərində bu günə qədər müxtəlif elmi tədqiqat işləri struktur dilçilik üzrə aparılmışdır. Bugün antroposentrik nəzəriyyənin dilçiliyə tədqiqi bəii mətn anlayışı əvəzinə bədii diskurs terminin elmə daxil olmasına səbəb olur. Antroposentrik nəzəriyyə dili insandan kənar bir məfhum olaraq öyrənmir. Və bununla koqnitiv dilçilik, praqmatika, danışiq aktı nəzəriyyəsi işığında diskurs təhlilinə yeni baxış yaranır. Bədii diskurs tərkibində danışiq aktları, implikatura, pressupozisiya və s. tədqiq olunur. Bizdə bu dissertasiya işimizdə ingilis və Azərbaycan dilli bədii diskursu üzərində implisitliyin təsvir üsulların müəyyən etməyə onların formalaşma üsullarındakı oxşarlıqları, gizliliyin linqvokoqnitiv mexanizmini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında implisitliyin bədii diskursda təsvir üsullarını müəyyənləşdirmək. Bu məqsədlə tədqiqat isində aşağıdakı məsələlərin həlli diqqət mərkəzində saxlanılmışdı:

- mətn və diskursun tədqiqində tarixi və müasir baxışların təhlili;
- bədii diskursda məna aktuallaşması təhlili;

- bədii diskursun şərhində pressupozisiyanın əhəmiyyəti;
- bədii diskursda implisitliyi təhlil etmək;
- metaforların implisitlik yaranmasında rolun müəyyən etmək;
- implikaturun yaranma tarixinə və növlərinə baxış;
- efvemizlərdəki gizlilik;
- linqvokoqnitiv nəzəriyədə implisitlik təhlili;
- Azərbaycan və ingilis bədii diskursunda implisitliyin əksi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ingilis və Azərbaycan dilli bədii diskursda implisitliyin işlənmə üsullarını müqayisəli şəkildə tədqiq etməkdir. Ayrı-ayrılıqda Azərbaycan və ingilis dillərində “implikatura”nın əsas xüsusiyyətlərini səciyyələndirən müxtəlif səpkili elmi tədqiqat işləri mövcud olsa da, tədqim olunan dissertasiya işində bu mövzu müqayisəli şəkildə tədqiqi həyata keçirilmişdir. Azərbaycan və ingilis dilli bədii diskursda “implisitliyin” milli-mədəni xüsusiyyətlərinin koqnitiv və linqvokoqnitiv,praqmatik aspektdən müqayisəli təhlili həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti:

Bədii diskursda “gizli məna” mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti haqqında ilkin təsəvvürlər yaradır. Qloballaşma şəraitində millətlərarası qarşılıqlı münasibətlər hər bir bədii diskursda implisitliyin yaranma üsullarını xarakterizə edən dil elementlərinin tərkib dinamikasına ciddi şəkildə təsir göstərir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin bədii diskursunda implikaturunun işlənmə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən dil elementlərinin tədqiqi mühüm elmi praktik əhəmiyyət kəsb edir. Mövzu ilə bağlı həyata keçirilmiş tədqiqatlar əsasında əldə edilmiş nəticələr hər iki dilin “gizli məna”-ya dair müxtəlif aspektli təhlillər üçün baza elementi rolunu oynaya bilər. Bununla yanaşı, əldə edilmiş elmi nəticələrin Azərbaycan və ya ingilis dillərinin digər linqvokoqnitiv aspektlərinin təhlilində də istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiyamızın əsas obyektı ingilis və Azərbaycan dilli bədii diskursunda implikaturadır.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatımızın predmeti isə ingilis və Azərbaycan dillərində seçilmiş bədii diskursda implisitliyin işlənmə üsullarının müəyyənləşməsidir

Tədqiqatın fərziyyəsi:

- Azərbaycan və ingilis dillərində evfemizmlərin işlənmə formaları, növləri oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşməsi təşkil edir.
- Implikaturanın təhlil edilməsində onun praqmatik və linqvokoqnitiv aspektlərdə araşdırılması əhəmiyyətli hesab olunur.
- Implikaturanın təsvir üsullarının Azərbaycan və ingilis dilindəki bədii diskursdan götürülən nümunələr əsasında göstərilməsi mövzununaydın qavranılması üçün əsas hesab edirik.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat işində deduktiv və induktiv metodlardan istifadə olunmuşdur

Tədqiqatın mənbələri: Tədqiqatın mənbələri ingilis və Azərbaycan dilində olan implikatura və bədii diskursa dair materiallar - elmi məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiya işləri, mühazirələr, internet səhifələrindəki elmi materiallar olmuşdur

Müdafiyyəyə aşağıdakı elmi müddəalar təqdim edilmişdir:

- diskurs və mətnin oxşar və fərqli cəhətləri;
- diskursun təşkilində pressupozisiyanın əhəmiyyəti;
- implikatura növləri;
- evfemizin ingilis və Azərbaycan dilində növləri;
- implisitliyin yaranmasında metaforların əhəmiyyəti;
- implisitlik praqmatik aspektdə;

Tədqiqatın aprobasiyası: Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları və araşdırma əsasında əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan Dillər Universitetində dərc edilmiş 1 məqalədə öz əksini tapmışdı

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, iki fəsil və nəticədən ibarət olub, 1,5 intervalla kompyüter yazısı ilə 67 səhifədən ibarətdir. İşin sonunda 83 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir

Diskursun əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilən I fəsildə dilçilikdə aktuallığı ilə seçilən mətn və diskur anlayışı müxtəlif tədqiqatçıların elmi-nəzəri mülahizələri əsasında şərh edilmişdir. Bədii diskursun əsas xüsusiyyətləri, struktur elementləri, növləri haqqında mövcud liqvistik tədqiqatların təsnifi də bu fəsildə öz əksini tapır

Dissertasiyanın II fəslində “İmplitlik” Azərbaycan və ingilis dillərinin bədii diskursunda ifadə formalarının, xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili həyata keçirilmişdir.

Nəticə hissəsində tədqiqat işimizin ümumi məzmunundan sonra gəldiyimiz nəticələr verilmişdir.

I FƏSİL

BƏDİİ DİSKURS LİŊVİSTİK TƏDQİQATLARIN OBYEKTİ KİMİ

1.1 Bədii diskurs: təriflər və şərhlər.

“Linqvistik təhlil” anlayışı çoxcəhətliyi, müxtəlif şərh və izahları ilə seçilir. Bunun əsas səbəbi terminoloji - söz birləşməsinin tərkib komponentlərinin özlərinin geniş əhatə dairəsinə malik olmasından irəli gəlir. A.Qurbanov “Linqvistik təhlil” anlayışını izah edərkən yazmışdır: “Linqvistik təhlil dedikdə, müxtəlif mövzuya və sahəyə aid olmasına baxmayaraq, hər hansı mətnin dilçilik cəhətdən araşdırılması, elmi süzgəcdən keçirilib ümumi nəticələr çıxarılması nəzərdə tutulur” [4, s.32]..

Son dövrlərə qədər sintaktik səviyyədə cümləni müstəqi vahid kimi qəbul edirdilər. Cümlənin bir deyil bir neçə predikativdən ibarət olmasından asılı olmayaraq cümlə barəsində danışırdılar. Tabesiz mürəkkəb cümlə üzərində aparılan tədqiqatlarla bu vəziyyətə baxış dəyişir. Tədqiqatçılar cümlə hüdudlarından kənar qrammatik münasibətlərin olduğunu qəbul edir və tədqiq etməyə başlayırlar. Dilçilik sahəsində Amerikada 1950-ci illərdən Z. Harrislə başlayan yeni tendensiya ilə cümlədən daha böyük vahidlər üzərində tədqiqatlar başlamışdır. Mətnlər üzərində aparılan tədqiqatlar mətn dilçiliyinin əsasını təşkil etmişdir. Dil istifadəsinin cümlələr ilə deyil mətnlə ifadə olduğunu ilk dəfə Z. Harris tərəfindən dilə gətirilmişdir. "Cümləni daha geniş çərçivə daxilində, yeni bir baxışla ələ alan Z. Harris dilin quruluşu üzərində dayanarkən fikrin bütöv və əksiksiz ifadə olunmasında cümlənin çatışmazlığına diqqət çəkmiş, cümlədən böyük vahidlər üzərində tədqiqatın vacibliyini işarə etmişdir" [11, s.131]

O, bütövlükdə mətnin strukturu və funksiyasından, mətni təşkil edən elementlər arasındakı əlaqələrdən bəhs edir. Müxtəlif mətn tiplərində bütün növ linqvistik faktları, meyarları və qaydaları müəyyən edin. Mətn dilçiliyi 1960-cı illərdən başlayaraq

dilçilikdə inkişaf etdirilən yeni bir sahədir. Bu sahə Avropada “mətn dilçiliyi” Amerikada isə “diskurs təhlili” kimi tədqiqatlara cəlb olunur.

Bədii mətnin ənənəvi linqvistik təhlili dil vahidlərini mətndən təcrid edilmiş şəkildə götürdüyündən ədəbi təhlil sahəsinə ehtiyatla yaxınlaşır, onun dərinliklərinə linqvistik arsenalın köməyi ilə nüfuz edə bilmir. Nəticədə məzmun, mövzu, kompozisiya, süjet, leytmotiv, açar sözlər, fabula və s. anlayışlar, həmçinin mətnin təşkili, onun qurulması, əlaqələr sistemi, seqmentasiyası, bitkinliyi, informativliyi və s. linqvistik təhlil həddindən kənar qalırdı. Qeyd edilənlər dilin bütün sistemində aid linqvistik təhlil aparmaq müddəasının izahında təsdiqini tapır. Bu məsələni izah edərkən, A.Qurbanov dil sistemi üzrə linqvistik təhlili xüsusi və ümumi təhlil olmaqla iki yerə ayırmışdır. Ənənəvi linqvistik təhlil prinsiplərinə görə, “xüsusi linqvistik təhlil prosesində hər hansı bədii mətndə müəyyən dil hadisəsi, müəyyən konkret sistem araşdırılır, onun müxtəlif variantları, yaranma yolları və s. aşkar edildiyi halda, ümumi linqvistik təhlildə isə hər hansı bədii mətn fonetik, leksik, semantik, frazeoloji və qrammatik baxımdan araşdırılır, bunlar arasında münasibət, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri, xüsusiyyətləri meydana çıxarılır [4, s.37].

“Dilçilik” sahəsində 1950-ci illərdən sonra mətn və diskurs üzrə tədqiqatlar dahada genişlənmişdir. ABŞ-da bununla bağlı elmi tədqiqatlar, yəni cari cümlədən böyük vahidlər üzərində işləməklə mətn, mətn dilçiliyinin öyrənilməsinə Harrislə birlikdə daha da formal dəqiqlik verilmiş və əsasını təşkil etmişdir.

Z.Harris əsərlərində fonemlər, morfemlər, cümlələr kimi dil vahidlərini mühitinə və mühitinə uyğun olaraq müxtəlif istifadələrdə istifadə edir. Elementlərlə münasibətləri əsasında təhlil edilir. “Paylanma” adlanan bu üsul Harrisin tələbəsi Xomski ilə eyniləşdirilən və sintaksisə yönəlmiş cümlə mərkəzli generativ dilçiliyin mənbəyini təşkil edirdi. “Linqvistik təhlil” adlanan baxışa görə, hər bir dilin müəyyən strukturu var və hər bir dilin cümlələri bir neçə formayla istifadə edilə bilər. Eynilə, bütün cümlələr bir neçə formadan hərəkət edilərək bütün mətnlər yarana bilər [10, s.61].

Z.Harrisin dilçilik tədqiqatlarını cümlədən kənara çıxarmaq təklifi, dövrün dilçilik tədqiqatlarında həlledici olan generativ-transformasiya modelinin cümlə

mərkəzli yanaşması səbəbindən amerikalılar tərəfindən qəbul edilmədi. 1960-cı illərin ortalarında alman dilçiləri bu görüşü maraqlı hesab edirlər; Xüsusilə Hartmann və tələbələri mətn dilçiliyinə dair ilk araşdırmaları təşkil edir, Hartmanın 1964-cü ildə yazdığı “Text, texte, Klassen von Texten” məqaləsi isə mətn dilçiliyinin məhək daşını təşkil edir [12, s.93] . Mətn dilçiliyinin, dili ümumən cümlə quruculuğu ilə məhdudlaşdıran transformativ generativ dilçiliyə reaksiya kimi meydana çıxdığı da qəbul edilir [11, s.257]. Hartman və tələbələri tərəfindən Avropada inkişaf etdirilən və daha sonra mətn qrammatikası və mətn dilçiliyi olaraq adlandırılan bu hərəkatın apardığı araşdırmalar, cümlədən kənar struktur əlaqələrin, mətnin və diskurs təbiətinin başa düşülməsinə mühüm töhfələr verdi.

Mətnin təhlilində qrammatik və kontekstual quruluşun əhəmiyyətinə baxmayaraq, cümlələr arasında qrammatik əlaqələr və bu funksiyaları yerinə yetirən linqvistik elementləri araşdırıldığından bu tədqiqatlar mətn dilçiliyində ilk hesab olunur.

Dil funksional kontekstdə nəzərdən keçirildikdə fərdlər dil təhlil edir dilin yalnız nə olduğunu, nə üçün olduğunu ya da nə demək olduğunu deyil dilin necə mənə qazandığı ilə maraqlanırlar [56, s.167] Ünsiyyətə əsaslanan mətn anlayışlarında, mətnin formalaşmasına təsir edən qeyri-linqvistik amillər; məsələn, mətni hazırlayan şəxsin mətnə nail olmağa çalışdığı kommunikativ məqsəd, yəni mətnin funksiyası (məlumat vermək, münasibət qurmaq və s.), mətni oxuyan insanların gözləntiləri, ünsiyyət vəziyyəti, ünsiyyət üsulu (şifahi/yazılı) kimi xüsusiyyətlər araşdırılmağa başlanmışdır [9, s. 25]. Bu səbəblə praqmatika ilə bərabər mətnin strukturundan daha çox mətnin funksiyası əhəmiyyət kəsb edir

Praqmatikayla eyni illərdə meydana gələn mətn dilçiliyi tədqiqatlarında cümlələr arası əlaqələri ortaya çıxarma barəsindəki səylər, tək cümlədən kənara çıxma, cümlədən yuxarı vahidlərə qədər genişlənmə ehtiyacının nəticəsidir.

Deykin də aşağıda göstərdiyi kimi nəzəri və ya praktiki ölçüdə cümlənin həddindən kənara çıxmanın bəzi səbəbləri vardı

- Cümlənin yalnız morfoloji, fonoloji və sintaktik xüsusiyyətləri izah oluna bildiyi halda, onun semantik və pragmatik xüsusiyyətləri diskurs və ya danışmaq daxilindəki digər cümlələrin strukturları dərk etmədən izah oluna bilinmirdi
- Cümlələrin sıralanması mətnlərdə bağlanma və ardıcılıq yaratması, mövzunun davamlılığının qorunması və mövzuların dəyişdirilməsi, danışma əsnasında növbələşməni müəyyən edilməsi və s. özünəməxsus mühim linqvistik xüsusiyyətlərə malik olduğu müəyyən edilmişdir.
- Dilin təkcə cümlə və cümlələrin düzülüşü kimi izah edilməsi kifayət deyil, bütöv olaraq mətn və diskurs anlayışları ilə daha məqbul təriflərin verilməsi olduğu aydınlaşdı.
- Diskurs təhlilinin müxtəlif səviyyələri və ölçüləri təkcə dilçilik və qrammatika sahəsinə daxil olmasa da , diskurs təhlili povest, üslub və ritorik və s. bu sahələrə xas olan terminlərlə müəyyən edilməlidir. [66, s. 26]

Dilşünaslıqda vahid kimi qəbul edilən "mətn" tədqiqatlarında, birlik, geniş miqyaslı strukturlar, digər mətn əlaqələri cümlə keçidi əlaqələrinin başa düşülməsində əsas anlayışlar olmuşdur , xüsusilə Almaniya və digər Avropa ölkələrindəki , Petöfi, van Deyk, Halliday və Hasan kimi dilçilərin mövzu ilə bağlı yazıları 1970-ci illərin əvvəllərində artmışdır.

Mətn dilçiliyi, ingilisdilli ölkələrdə əsasən diskurs təhlilinin bir hissəsi kimi qəbul edilir, İngilis dilində diskurs məfhumunun qeyri-linqvistik konteksti daha yaxşı ifadə etdiyi ideyası üstünlük təşkil etdiyi üçün " mətn dilçiliyi" əvəzinə "diskurs təhlili" termininə üstünlük verilmişdir [9,.37]

Mətn təhlilini, ədəbi və ya başqa mətn tiplərini diskurs kimi qəbul etməyi, Sössürün terminləriylə mətni "söz" əsaslı düşünməyi tələb edir. Dilçilər qəbul etməlidilər ki, bütün mətnlər çoxsəviyyəli, çoxqatlı və çoxmənəlidir və məna müəllifin və ya natiqin mülkiyyətində deyil, kommunikativ qarşılıqlı əlaqədə qurulub istehsal olunur. Mətnin yaradılması və ya mənəlandırılması zaçanlı istifadə edilən mühakimələr və seçimlər təsadüfi deyil,ənənəvidir. Mətnin atrukturu və məzmunu arasındakı əlaqə mədəni, sosial və ideoloji cəhətdən institusional strukturlaşmanın gücü ilə müəyyən edilir. Buna görədə, " mətn təhlili" "diskurs təhlilidir". [56,:169]

Roland Barthes “Əsərdən Mətnə” əssəsində aşağıdakı tərifləri verir:

1. Mətn əsərin parçalanması deyil, əsər mətnin təxəyyülüdür. növbə yaradır. Mətn yalnız bir araşdırmada, bir istehsalda özünü sınayır.
2. Mətn eyni şəkildə (yaxşı) ədəbiyyatda dayanmır, o, nə iyerarxiyanın bir hissəsi ola bilər, nə də sadə janr fərqi. Mətn həmişə paradoksaldır.
3. Mətn işarəyə münasibətdə yaxınlaşır və özünü sınayır. İş o, özünü işarələnmiş üzərində bağlayır. Mətn isə əksinə, sonsuz geri çəkilmə hərəkəti edir.
4. Mətn cəmdir.
5. Müəllif əsərin atası və sahibi kimi görünür, mətn atanındır nəzarətsiz oxumaq.
6. Əsər istehlak obyektidir. Mətn əsəri istehlakdan ayırmaq üçün başqa qaba köçürür və onu oyun, əsər, istehsal və təcrübə kimi qabın dibində yenidən tutur.
7. Mətnə deyilir ki, heç bir dil heç bir başqa dilə hakim deyil. Dillərin dövriyyədə olduğu bir sahədir. [17, s. 70-78.]

Bu iki məfhumun diskurs və mətnin Barthesin düşüncələri ilə ayrılmasını belə vurğulayır: “Əsər müəllifin mülküdür və vahid düşüncə və diskursdan ibarətdir, mətn isə müəllifdən təmizlənmiş müxtəlif diskurslardan ibarətdir.

Ümumiyyətlə bu məsələlərə nəzər saldıqda maraqlı bir sualda yaranır. Diskurs və mətn arasındakı fərqlər nələrdir? Professor F. Veysəlli bu fərqləndirmənin 5 növünü qeyd etmişdir.

1. Mətn-diskurs qarşılaşmasında onlardan hər birinin öz yeri və çəkisi olması fikri vurğulanır. Müasir dilçilikdə belə hesab edirlər ki, diskurs linqvo-sosial sahəni əhatə edir, mətn isə sırf linqvistik sahəyə aid götürülür. Daha sonra bu alimlər öz tədqiqatlarında fikirlərini genişləndirərək yazırlar ki, mətn ünsiyyət hadisəsi haqqında sözlü təsəvvürdür, diskurs isə hadisə aspektində mətnidir, həyat gücü ilə yüklənmiş danışıqdır, yəni fəal ünsiyyətdə işlənən dildir, E. Benvenist demişkən, “diskurs danışanın mənimsədiyi dildir”.

Yuxarıda qeyd olunan fikrə əsasən diskurs və mətn arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək çətinidir. Diskursu yalnız danışıq elementi, mətn isə yazıya aid edilə bilər. Mətn və diskurs heç vaxt bütöv dili əvəz edə bilməz. Onlar dilin qaydaları əsasında düzəlir.

2. Diskursla mətnin qarşılaşmasında birincini proses, ikincini isə prosesin nəticəsi kimi götürürlər. Bu o deməkdir ki, diskurs hərəkəkdir, fəaliyyətdə olandır, real danışığ aktı ilə bağlıdır. Mətn isə fiksasiya olunmuş, tamamlanmış formadır. Diskurs mətndə və mətn vasitəsilə reallaşır. Mətn daxilində bir neçə diskurs ola bilər.

Burada da bizim mətn və diskurs arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərdən bir olaraq müəyyənləşəndirdiyimiz məsələlərdən biridə odur ki, mətn diskursdan böyükdür.

3. Daha bir fərqləndirmə cəhdi diskurs və mətnin aktual-virtual qarşılaşmasından ibarətdir. Bu yanaşmaya görə diskurs real danışığ hadisəsi kimi, cari baş verən və danışığdakı rəbitəli mətndir. Mətn isə real zamana bağlı olmur, o, abstrakt, mental konstruktur, özü də diskursda reallaşır. Bu istiqamət daha qabarıq şəkildə A.van Deykin əsərlərində öz əksini tapır. Biz bu yanaşmanı daha düzgün hesab edirik
4. Bu istiqamət yazılı və şifahi müstəvisində onların qarşılaşmasından çıxış edir.
5. Diskurs real və potensial (virtual) ölçüləri olan sistem kimi qəbul edilir. Bu zaman kommunikativ praktika sahəsi olmaqla diskurs hadisələrin məcmusu hesab edilir, müəyyən sosial məkanda baş verən danışığ fəaliyyətidir, o, müəyyən sosial prosesi əks etdirir və müəyyən zaman daxilində baş verir. Ancaq o da mətn kimi linqvistik, ekstralingvistik və paralingvistik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsidir. [6]

Müasir elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda diskursun aşağıdakı növlərinin fərqləndirildiyin görə bilərik: siyasi, hakimiyyətin və müxalifətin diskursu, sovet, yadfikirliliyin, terrorun, yenidənqurma, milli təhlükəsizlik, vətənpərvərlik, məsuliyyət, biznes diskursu, hakimiyyətə namizədlərin diskursu, mübarizə, seçiqabağı diskurs, seks, rassizm, xaricilər haqqında diskurs, bazar,elm, istehlak və istehsal mədəniyyəti diskursu, ümid və nigarançılıq diskursu və s. Əlbəttə, bu tam siyahı deyil. Hər bir məsələ ilə bağlı diskurs fərqləndirmək mümkündür və onlardan hər birinin öz spesifik xüsusiyyəti var. Məsələn, polemika elmi diskursun mahiyyətini təşkil edir. Pedaqoji diskursda cəmiyyətin maariflənməsi və sosiallaşması, yuridik diskursda solumun

obyektləri arasında hüquqi əlaqələrin nizamlanması, bədii diskursda isə ədəbi özünü ifadənin incəlikləri çözlənir. [6]

N.Enkvistə görə, diskurs sosial həyatda mövcud kontekst ilə mətnin sintezi kimi qəbul edilir. Mətn mənanı kontekstdə qazanır. *Kontekstə kommunikasiya prosesində iştirak edənlər və onların rolu, məqsədi, niyyəti, ümumi fon biliyi daxildir.* [67, s. 23]

R.Vodak tərəfindən kontekstin 4 qatı göstərilmişdir:

1. Söyləmlər, mətnlər, janrlar və diskurslar arasında mətnlərarası və diskurslararası münasibətlər; 2. Ekstralingvistik, sosial tiplər; 3. Mətn və qurumların tarixi və arxeologiyası və s. Və bunlardan belə bir nəticəyə gəlir: *Bununla biz diskursların, janrların və mətnlərin sosial-siyasi kontekstdən asılı olaraq necə dəyişdiyini araşdırmaq bilərik.* [70, s. 38]

Diskurs və mətn arasında fərqləndirmə aparən R.Vodak məsələyə koqnitiv prizmadan yanaşır: *Diskurs bilik və strukturların sxemləri və ümumiləşdirmələri olduğu halda, mətn diskursun spesifik və unikal realizesidir.* [70, s.39]

Diskursla bağlı aparılan tədqiqatlarda, diskurs tiplərinin tədqiqi onların çox güclü pragmatik, koqnitiv, ideoloji və mədəniyyət baxımından motivasiyaya malik olduqlarını göstərir.[5, s. 29.]

Bədii diskurs estetik ünsiyyətə tabe olan natiqin və personajların söhbətidir. Yu.Lotman bədii nitq növünün spesifik xüsusiyyətlərini təsvir etmişdir ki, onlardan ən mühümü onun fikrincə, belə diskursda mesajın məzmununun şəxs olmasıdır. Bədii diskursda mesaj öz bütövlüyünün şəxsiyyəti ilə aktuallaşma xarakteri alır. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, bədii diskurs özünün aktuallaşması üçün yeni mentalitet deyil, yeni dil təklif edir.

Bədii üslub həm də mətnlə real oxucu arasında ardıcıl güman edilən / gözlənilməz qarşılıqlı əlaqə prosesi hesab edilə bilər. Lakin oxucusuz mətn yarımçıqdır. Reallıqda o, öz qavrayış prosesində, məzmununun həmin hissəsinin yenidən qurulmasında mövcuddur, mətnə bilavasitə ifadə olunmayan, lakin onun oxucuya məlum olduğu və bədii diskurs yaratmaq prosesində onun tərəfindən təqdim edildiyi güman edilir.

Deməli, bədii diskurs tipi diskurs nəzəriyyəsində ən mürəkkəb anlayışlardan biridir. Hər bir dilçi öz təbiətinin müəyyən cəhətlərini nəzərə alaraq onu özünəməxsus şəkildə şərh edir. Bədii diskurs mətnin ideya-bədii məzmununda birləşərək vahid bir bütövlükdə subyekt-məntiqi, estetik, obrazlı, emosional və qiymətləndirici informasiyanı çatdıran şifahi mesajın təcəssümüdür. Aparıcı alimlər və dilçilər bədii nitqi hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirən müxtəlif növ diskurslara aid edirlər.

1.2. Bədii diskursda mənənin aktuallaşması anlayışı

Bədii ifadənin şərh, bədii diskursun obrazlı və simvolik strukturunun tədqiqi problemləri filologiya və semiotika üçün ümumi olan elmi maraqlardandır. Bu elmlərin hər biri nitqin təhlilinə öz nöqteyi-nəzərindən yanaşır, lakin deyimlə reallığın qarşılıqlı əlaqəsi aspektinə maraq göstərərək, semiotika ilə diskurs linqvistikası təmasda olur. Semiotika sözün simvolik mahiyyətinin, "cəmiyyət həyatı daxilində" mətnin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Bədii mətndə mənə müəllifin dünyanı fərdi konseptuallaşdırmasını əks etdirən xüsusi mətn məkanında təcəssüm olunur. Müəllif yaradıcı bir şəxs kimi hamı tərəfindən qəbul edilmiş biliklər və onu ifadə etməyin müəyyən üsulları ilə yanaşı, dünya haqqında ənənəvi olanlarla həmişə üst-üstə düşməyən öz fikirlərini mətnə gətirir və ya öz baxışını təqdim etmək üçün qeyri-adi forma seçir. dünya. , ədəbi janrların müxtəlifliyində özünü göstərir.

Bədii diskursun müasir təhlilində simvolik məzmunu mədəniyyət konteksti ilə birləşdirən və mənənin açılmasına, diskursun təfsiri üçün nitqin vurğulanması üsullarını öyrənmək vacibdir. Beləliklə, şifahi nitqin diskursiv təhlili zamanı ifadələrin təkcə kommunikativ-praqmatik məzmununu deyil, həm də nitqin şifahi seqmentasiya nümunələrini, vurğu və intonasiya, ifadənin tamlığı/natamamlığı və s. Bundan başqa diskurs təhlilində mənə aktuallaşmasının öyrənilməsində əhəmiyyətli yer tutan məsələlərdən biridə tema və rema anlayışlarıdır. Hər ikisi sintaktik bütövde aktual olmayan informasiyanın - temanın, yeni olan məlumatın - remanın dinləyici və

oxucuya çatdırılmasına xidmət edir. Tematikləşmə və rematikləşmə isə sintaktik bütövdəki cümlələr arasında məntiqi-semantik əlaqə növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Tema bizə məlum olan informasiyadırsa tema yeni məlumatdır. Onların yerinin dəyişməsi isə məna aktuallaşmasına xidmət edir. Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə adətən tema əvvəl, rema sonra işlənir; temada ton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir. Azərbaycan dilindəki bir diskursu təhlil etdikdə cümlənin xəbər tərəfi rema mübtədə cəbhəsi temanı bildirir. Əgər cümlənin xəbər qruplaşmasından cümlə üzvü başa keçərsə bu ifadənin təsirin artırır dinləyici yaxud da oxucunun diqqətin mənaya yönləndirməsinə təmin edir. tema-rema arasındakı əlaqədə sintaktik bütövün tamlığın təşkil edir. Bu əlaqənin əsas xüsusiyyəti odur ki, əvvəlki cümlənin reması sonrakı cümlənin teması kimi çıxış edir və bu prosesin – cümlələrin bir-birinə zəncirvari birləşməsinin bütün sintaktik bütöv boyu davam etdiyi müşahidə olunur.

“Toy qurtardı. Oğlan bir gecə qonaq qalıb getdi. Ancaq Zərnigar onu unuda bilmədi. Oğlanın bağısladığı qırmızı kəlağayını qatlayıb sandıqda, ala-bəzək parçalardan tikdiyi boğçanın içində gizlətdi. Hərə bir tərəfə dağılıb, evdə sakitlik olanda Zərnigar boynundan asdığı açarla sandığı açıb pal-paltarını tökər, kəlağayını çıxarıb baxar, tərlə at qoxusunun gedibgetmədiyini yoxlayar, sonra da keçən yay dağda dərdiyi sarı boğça çiçəyinin arasına qoyub yenə sandıqda gizlədərdi.” (dəli kür-40)

Yuxarıda göstərilən nümunədə remanın tema kimi işlənməsi ardıcılığı gözlənilmişdir. Buda mənanın axıcılığına, daha rahat başa düşülməsinə səbəb olur.

Cümlə üzvlərin yerinin dəyişməsi və suallar üzərində verilən fikirlərdə bədii diskursda məna aktuallaşmasna hətta dinləyici yaxud oxucunun düşünməsinə səbəb olan müəllifin istifadə etdiyi yollardan biridir.

“Qorxuram araya qan düşə. - Heç nə olmaz. Bir də, bu sirri hələ məndən başqa heç kim bilmir. - Bəs sən hardan?.. - Tapdıq dedi. - Ağzından söz qaçırmaz ki? - Tapşırmışam. - Bilmirəm bu işlərin axırı necə olacaq? - Bəd-bəd danışma. Get uşaqları qaldır, bəsdir yatdıqlar” [75, s. 80]

Bu nümunədə “*Qorxuram araya qan düşə*” cümlə üzvünün yer dəyişməsi ilə mənə aktualaşmasının görə bilərik. Bundan başqa “*Bilmirəm bu işlərin axırı necə olacaq?*” cümləsində də fikrin təsir qüvvətin artırmaq məqsədilə rema temadan əvvələ keçirilib və bunun nəticəsində də mənə aktualaşmasının baş vermişdir.

Suallar əsasında qurulan diskursa nəzər salaq:

“Qardaşı evlənirdi. Məgər o bu günü çoxdan arzulamırdımı? Tez-tez Şamxala sataşib “nə vaxt gəlin gətirirsən?” - deyən o deyidimi? Bəs indi niyə hirslənir? Gülüb oynamaq əvəzinə niyə qaşqabağını tökür? Bu suallara Salatın özü də cavab tapa bilmirdi. Bəlkə qardaşının belə xəlvəti evlənməyi, cah-cəlalla toy etməyib, qız götürüb qaçması ona toxunurdu? Axı, Salatın Şamxalın toyunda dovunca oynamağı əhd etmişdi! Onun arzuları niyə puç olurdu? Bəlkə Güləsəri bəyənirdi?” [75, s. 76-77]

Bütöv diskurs daxilində biz bu situasiyanı seçib götürmüşük. Nümunə daxilindəki Salatınla bağlı verilən bu cümlələr adresatların da düşünməsinə səbəb olan suallardır. Sual cümlələrində cavab tələb olunmur, bu cavab sualın özündə implisit tərzdə düşünülür.

İngilis bədii diskursunda mənanın aktualaşmasına dair fantastik janrın görkəmli nümayəndəsi J.K.Rowling Harry Potter əsrinin mətninin semantik məkanında sehr konseptual sferasının semantik aktualaşması yollarını öyrənmək, bunun üçün kateqorik-semantik müqayisə aparılmışdır. İngilis mədəniyyətində sehr konseptual sferasını təzahür etdirən leksik vahidlərin mənə həcmi və qəti olaraq – leksik vahidlərin tematik qruplarının semantik məzmunu, təyin olunmuş konsepsiya sferasını yeniləyərkən fantaziya janrının mətnlərində müntəzəm olaraq istifadə olunur. İngilis dilində və fantaziya kontekstində sehr konseptual sferasını təmsil edən leksik vahidlərin mənalarının kateqoriya-semantik təhlilini nəzərdən keçirək. Mətnə sehr anlayışının kateqoriyalı-semantik aktualaşdırılmasının seçilmiş növləri bədii mətnə estetik mənə yaratmaq üçün linqvo-yaradıcılıq strategiyalarının dəyişkənliyini nümayiş etdirir, S.P.Lopuşanskayanın əsərlərində təsvir edilən semantik modulyasiya mexanizminə əsaslanır

Semantik modulyasiya “sözlərin, söz formalarının, morfemlərin məzmun strukturunun komponentlərinin semantik korrelyasiyasını həyata keçirmək üçün

verilmiş dilin müxtəlif səviyyəli vasitələrini nitq uyğunluğu silsiləsində birləşdirən universal nitq təfəkkür prosesidir; ifadələr, cümlələr, mətn"

Fantaziya janrının pragmatik vəzifələrinin təsiri altında digər konseptual sferalara aid olan anlayışların xarakteroloji və funksional xüsusiyyətlərindən istifadə edilməsidir. Onlar həmçinin leksik vahidlərin mənalarının kateqoriya-semantik xüsusiyyətlərində modulyasiya dəyişikliklərində ifadə olunur, onun köməyi ilə yeni abstrakt və konkret mənalar sehrli kontekstdə aktuallaşır.

Beləliklə, məsələn, məcazi təfərrüatları qəbul edən sehrli plaş (görünməz plaş) konsepsiyası fantastik janr üçün yüksək tələbatdır. Əvvəlcə mətnə "mövzu xüsusiyyətləri" (material - keyfiyyət və rəng) təsviri ilə daxil edilir. Burada bizə lazım olan sözlər seçilir. Seçilən sözlər bədii diskurs daxilində yeni məna kəsb edir.

Mətnin semantik məkanı mütləq istinad situasiyaları haqqında ümumi fikirlərlə əlaqələndirilir, lakin müəllifin seçdiyi işıqlandırma bucağından asılı olaraq mətnin janr məkanında təqdim olunan hadisələr dəyişən kateqoriyalı aktuallaşma alır ki, bu da assosiasiyalarla əlaqələndirilir. müxtəlif sərbəstlik dərəcələri, semantik təhriflər söz qruplarını mətnin səthi səviyyəsində ifadə etmişdir. Hər mətndə zehni boşluqlar müəllif tərəfindən yenidən yaradılır: mətndə estetik informasiyanın konseptuallaşdırılmasının milli, janr və linqvo-üslub xüsusiyyətlərini əks etdirən daxili ("dərin") semantik formasiyalar mətnin "səthi" strukturlarında aktuallaşır.

Mətn sayılan tamamlanmış nitq əsərinin ümumi semantik məkanını təşkil edən mənaların sıralanması ilə bağlı yuxarıdakı müddəaları qəbul edərək qeyd edirik ki, bununla belə, mənənin əsas "kərpici" (kiçik semantik vahid) hələ də özünün eksteriorlaşdırılmış və potensial semantik məna çalarları və mətndə linqvokultural mənası ifadə etmək üçün unikal imkanları ilə söz olaraq qalır. Sözüün gücü, mətndə müəyyən bir semantik və / və ya struktur-semantik məzmunun ötürülməsində iştirak etmək üçün xas olan qabiliyyəti nitq istehsalında müəllif tərəfindən bu vahidin seçimini müəyyənləşdirir.(Bondarko) Sözüün mənası kontekstdə yaradılmır, o, yalnız sözdə potensial olaraq müəllifin istifadə məqsədinə uyğun gələn kateqoriya-semantik komponentləri ön plana çıxarır. Hər bir istifadə bir imkan (birinin potensialı) kimi başlayır və sonra (müvafiq şəraitdə) əldə edilən nəticə ilə başa çatır. Beləliklə, sözüün

konseptual minisistemdə iştirakı onun semantik potensialı, mətndə aktuallaşması isə potensialın reallaşmasıdır.

*'Once again the lift doors opened and four or five witches and wizards got out; at the same time, several **paper aeroplanes** swooped into the lift. Harry stared up at them as they flapped idly around above his head; they were a pale violet colour and he could see Ministry of Magic stamped along the edge of their wings. «Just interdepartmental memos,» Mr Weasley muttered to him. «We used to use owls, but the mess was unbelievable... droppings all over the desks...» As they clattered upwards again the memos flapped around the lamp swaying from the lift's ceiling'* [80, s.129].

Bu kontekstdə leksik vahid *paper aeroplanes* aşağıdakı kateqoriya-semantik xüsusiyyətləri saxlanılır: ümumi kateqoriyalı xüsusiyyət obyektivlikdir, diferensial xüsusiyyət materialdır (kağız), formadır (təyyarənin konturlarına oxşarlıq). Uçan cisimlər kateqoriyasına aid olan altkateqorik əlamət diferensial əlamətlərdən birinə çevrilir, altkateqorik əlamət mövqeyində isə sənədlər kateqoriyasına aidiyyət irəli sürülür. Bu kontekstdə leksik vahid yeni bir diferensial xüsusiyyət ilə xarakterizə olunur - funksiya (vacib məlumatların ötürülməsi), bunu aşağıdakı kağız xüsusiyyətləri - rəng (solğun bənövşəyi rəng) və möhür (Ministry of Magic stamped along the edge of their wings) sübut edir.

Sözün kontekstual mənası lüğət mənbələrində qeydə alınmış leksik-semantik mənadan fərqlənir; lakin onun şərhini ancaq dil sistemində sözün kateqorik-semantik özəyini təsbit edən prototip semantik əlamətlər əsasında mümkün olur. Mətn ünsiyyətinin bir elementi kimi çıxış edən söz təkcə düşüncə mövzusunu ifadə etmir, həm də yaradıcının kommunikativ niyyətinə uyğun olaraq təyin olunanın müxtəlif xüsusiyyətlərini vurğulayır və təsvir olunan vəziyyətə münasibətini çatdırır. İstifadə yalnız lüğət mənası ilə əlaqələndirilir və lüğət mənası yalnız mümkün istifadələrin diapazonunu göstərir və bu mənada bir növ abstraksiyanı təmsil edir. [21, s.80]

1.3. Bədii diskursun şərhində presuppozisiyanın əhəmiyyəti

Presupozisiya termini dilçilikdə, fəlsəfədə və məntiqdə də geniş istifadə olunur. Eyni zamanda, müxtəlif tədqiqatlar bu anlayışın tətbiqi üçün bir çox tərif və üsullar yaratmışdır. Cümlənin mənasının məntiqi təhlilində ilkin olaraq presupozisiya aspektinə diqqət çəkənlərdən biri Q. Frege olmuşdur. Onun anlayışına görə, fərziyyələr ifadənin bir hissəsi deyil, yalnız onun həqiqət dəyərinin şərtidir [52].

"Müəyyənlik" anlayışının başqa bir anlayışını C. Fillmor təklif edir, fərziyyələri şərt kimi qəbul edir, əvvəl qane edilmə ifadənin necə uğurla istifadə oluna biləcəyini deyim funksiyasını yerinə yetirmək (bəyanat, sual, vəd, tələb və s.) [57, s. 273–289]

E.V. Ovsyannikova iki mənə hipostazını müəyyən edir: hərfi (məzmununa bərabər) və nəzərdə tutulan (gizli mənaya bərabər) və onlar arasındakı əlaqəni, ilk növbədə, əlavə və ya daxiletmə münasibətləri kimi müəyyən edir, ("əlavə": nəzərdə tutulan hərfi mənə ehtiva edir) və , ikincisi, istisna münasibəti kimi, yaxud "ziddiyyətli", ("toqquşma, münaqişə, hərfi və nəzərdə tutulan mənaların uyğunsuzluğu") [46, s. 5]

Müasir dilçilikdə geniş şəkildə təmsil olunan açıq / gizli prinsipinə görə mənə və məzmun arasındakı fərq tam deyil və buna görə də tamamilə düzgün ola bilməz.

Mətnin linqvistik materiyasında ifadənin olmaması təkcə gizli mənalar üçün deyil, həm də "implikasiya", "presuppozisiya", "alt mətn", "ellipsis" kimi mətn kateqoriyaları üçün xarakterikdir. yuxarıda göstərilən kateqoriyalar A.A Bogatyrevv tərəfindən dissertasiya tədqiqatı tərəfindən verilmişdir [24, s. 44-81]. Burada gizli mənalar kateqoriyasının mahiyyətini və xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verən yalnız onların ən mühüm xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq lazım gəlir.

Adətən, nitq mətninin "qeyri-müəyyən", gizli planından danışarkən, ilk növbədə, fərziyyələri və fərziyyələri nəzərdə tuturlar. Bildiyiniz kimi, "implikasiya" məfhumu dilçiliyə məntiqdən gəlib və aydın tərifinin olmamasına baxmayaraq, həmişə məntiqdə ona verilən anlayışa əsaslanır: "İmlikasiyanı şərti mülahizə adlandırmaq adətdir. yəni iki ifadəni məntiqi bağlayıcının köməyi ilə mürəkkəb ifadəyə birləşdirən məntiqi əməliyyat, adi dildə "əgər... onda..." birləşməsinə əsasən uyğun gəlir .

Mətn səviyyəsində implikasiyanın öyrənilməsi də kifayət qədər çox sayda əsərlə təmsil olunur (bax, məsələn, Arnold 1982; Кукушкина 1968; Кухаренко 1974;

Каменская 1990). Əksər tədqiqatlarda mətn implikasiyası yan-yana qoyulmuş mətn vahidlərinin nisbətindən yaranan “əlavə nəzərdə tutulan məna” (20, s. 88) və ya mətn vahidləri arasında qeyri-xətti əlaqələr vasitəsilə həyata keçirilən əlavə semantik və ya emosional məzmun kimi başa düşülür” [38, s. 72].

Beləliklə, mətnin mənası gizli məzmun və ya məna ideyası ilə əlaqələndirilir ki, bu da, fikrimizcə, kökündən yanlışdır. Müxtəlif əlaqə və münasibətlər məcmuəsi kimi təqdim edilən mətnin mənası konstruksiya olduğundan, məzmun forması, mətnin üslubu üzərində düşüncənin nəticəsi olduğundan implikasiya məna ilə eyni ola bilməz. İlk məntiqi tərifinə qayıdan implikasiya xüsusi texnika, əməliyyat, hərəkətdir və daha çox mənanın formalaşmasının yollarından biri və ya formalarından biri kimi müəyyən edilə bilər, yəni mətnin məzmun formasına aid edilməlidir. Kuxarenko, alt mətnlə implikasiyanı müəyyən edərək, onları kəskin böyüməyə və dərinləşməyə, habelə sonuncunun uzunluğunu artırmadan mesajın semantik və / və ya emosional-psixoloji məzmununun dəyişməsinə səbəb olan mətnin təşkili üsulu kimi müəyyən edir. [37, s. 181]

Mətndəki təsvir olunan fikrin gizli xarakterinə baxmayaraq, onlar da implikaturlar kateqoriyasına aid deyillər. Ünsiyyət üçün ilkin şərtlər kimi müqəddimələr nəzəriyyəsi və onların ifadələrin mənasının dərk edilməsində rolu P.Strouson, C.Ostin, C.Fillmor tədqiqatlarında inkişaf etdirilir. Arutyunova, V.A. Zvyagintsev, G.P. Poçeptsova, N.R. Arteneva, V.V. Lazareva, D.A. Romanova və başqaları. Bu əsərlərin işığında ön fərziyyə cümlənin semantikasına “Ümumi biliklər fondu” kimi daxil edilir, keçmiş ünsiyyət təcrübəsi; bu, “natiqin və dinləyicinin (yazıçı və oxucu, müraciət edən və qəbul edən) fon biliyidir, bunun əsasında mənanın əmələ gəlməsi, ifadəsi və dərk edilməsi prosesində gizli, nəzərdə tutulan <... > məzmun həyata keçirilir”

Təriflərə əsaslanaraq belə nəticə çıxır ki, pressupozisiyalar gizli mənalar kimi dolayısı ilə ifadə olunmuş, “gizli” parametrlərə istinad edir. Dil materiyasında ifadə olunmaması onların ümumi xüsusiyyətidir, lakin bu, fərqli təbiətə malikdir. Presuppozisiya başa düşülən məna deyil, oxucunun tezaurusunda öz yeri olan bilikdir (nitq mövzusu haqqında əsas bilik). İlk fərziyyə tətbiq olunan bilikdir, məna isə

oxucunun şəxsi fəaliyyətində həyata keçirilən dərkətmənin nəticəsidir. Ellips kimi müqəddimə mətnində inferensial bilik və ya buraxma kimi mövcuddur və ayrılmaz hissəsi kimi gizli mənalar üçün məcburi olan “rematiklik (yeni məlumatların açıqlanması vermir) işarəsinə mətnin ümumi mənası malik deyildir. [20, s. 87]

"Məqsəd" və "alt mətn" anlayışları arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirin. R.A. Unaibayeva fərziyyəni alt mətn yaratmaq vasitəsi hesab edir. “Linqvistik müqəddimə bir cümlənin mənasının və ya fəvqəladə birliyin tərkib hissəsi olan bir növ əsas bilikdir. Alt mətn cümlənin müddəalarının və mətn hissələrinin müddəalarının yaradılması və müəyyənləşdirilməsinin nəticəsidir. Alt mətn mətnin ilkin, açıq şəkildə ifadə edilmiş məlumatı ilə paralel olaraq inkişaf edən ikinci dərəcəli məlumatdır. Presupozisiya ilkin məlumatlara cümlə quruluşunun və ya fəvqəladə birliyin istifadəsinin əsasını təşkil edən məcburi şərtlər şəklində daxil edilir “[51]

Bədii mətn bu konkret materialdan, onun təsvir olunduğu konkret dil vahidlərindən kənarında mövcud olmadığı üçün mətnə istənilən yanaşma (bədi, semiotik və s.) onun dilinin təhlilini tələb edir. Lakin təbii dil bilikləri özlüyündə mətnin həqiqi başa düşülməsinə səbəb olmur. L.İ. İsayeva hesab edir ki, mətnə dolayısı ilə mövcud olan və onun başa düşülməsi üçün zəruri olan biliklər bazasına aşağıdakı komponentlər daxil edilə bilər: 1) dil bilikləri: a) dil bilikləri - leksik semantika bilikləri ilə tamamlanan qrammatik (fonetika və fonologiya ilə); b) dilin istifadəsi haqqında biliklər; c) nitq ünsiyyətinin prinsiplərini bilmək; 2) ekstralingvistik biliklər: a) kontekst və situasiya haqqında biliklər, ünvanlı haqqında biliklər (o cümlədən ünvançının qarşıya qoyduğu məqsəd və planlar, onun natiq haqqında fikirləri, ətraf mühit haqqında və s. bilikləri); b) ümumi əsas biliklər (yəni dünya haqqında biliklər): hadisələr, vəziyyətlər, hərəkətlər, proseslər və s. [36]. T,Yu.Qubareva mətnin müəllifin və ona ünvanlananın fərdi xüsusiyyətlərinin təsiri ilə formalaşan aşağıdakı daxili xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir: 1) kommunikanın linqvistik biliklərinin inkişaf səviyyələri arasında uyğunluq dərəcəsi (dil vahidlərinin biliyi). linqvistik semantika ilə yanaşı, mətnin məzmununun üst qatını təşkil edən müəllifin işlətdiyi dil vahidlərinin mənalarını əlaqələndirən qrammatik kateqoriyalar); 2) dil vahidlərindən təfəkkür vahidlərinə və əksinə keçid yolları haqqında məntiqi

biliklərin inkişaf səviyyələri arasında uyğunluq dərəcəsi; 3) kommunikantların mövzu biliklərinin inkişaf səviyyələri arasında uyğunluq dərəcəsi, mövcudluğu ilkin şərt və müəllif tərəfindən müəyyən edilmiş və mətnə dolayısı ilə mövcud olan məlumatın doldurulması mənbəyidir, yəni. daxili məzmun təbəqəsi [30]. İ.İ. Akimova qeyd edir ki, “bədi diskursun mənasının formalaşmasında linqvistik mexanizmlərlə yanaşı, mətndaxili struktur elementlərinin aktuallaşmasının mətn mexanizmləri də iştirak edir. Estetik cəhətdən işlək mətn artan semantik yüklü mətndir. Resipient, ikinci dərəcəli kod haqqında bilərək, məzmun üçün ifadənin bütün elementlərindən (yazı səhvinə qədər) “şübhələnməyə” borcludur. O hesab edir ki, “nitq qurarkən danışan öz kommunikativ niyyətinə (açıq və ya gizli) uyğun olaraq dil vahidlərini seçir və birləşdirir. Şifahi mövzunun yerləşdirilməsi və mətnin bədi strukturunun formalaşması yollarının öyrənilməsi yazıçının subyektiv-şəxsi mənalının deşifrə edilməsi ilə bağlıdır və dolayısı ilə verilmiş mənalın izahını nəzərdə tutur” [19]. Xüsusi ədəbiyyatda alt mətnin qavranılmasını və başa düşülməsini müəyyən edən əlliyyə yaxın amil təklif olunur. Fikrimizcə, ən rasionali V.A. Maslova-nın təklif etdiyi belə amillərin siyahısıdır.

1. Linqvistik (konnotasiyalar, frazeologizmlər, frazeoloji vahidlərin onlar üçün qeyri-adi mənada işlədilməsi və ya frazeoloji vahidlərin, müxtəlif növ qrammatik vasitələrin çevrilməsi və s.).

2. Mətnin struktur və kompozisiya amilləri (müxtəlif səpkiilər, boşluqlar, ziddiyyətlər və s.).

3. Alt mətni dərk edən insanın psixoloji xassələri (ehtiyaqlar, insanın motivləri, təfəkkür xüsusiyyətləri, emosional-iradi sfera, fərdi təcrübə).

4. Digər ekstralingvistik amillər (resipientin qarşılıqlı əlaqədə olduğu makro və mikromühit)

Beləliklə, mətnin mənalari (açıq və gizli), onların qavranılması və başa düşülməsi onun ilkin fərziyyələri ilə, ilk növbədə linqvistik olanlarla sıx bağlıdır. Leontyevin fikrincə, mətnin qavranılması prosesi, mesajın müəllifi tərəfindən alıcıya təqdim edilən “həmin mərhələlərə uyğun olaraq düşüncələrin bərpasını” əhatə edir [40]. Daha çox A.A. Potebnya deyirdi ki, dil anlayışı müəyyən edir və onun zəruri

şərtidir [47]. V.Z. Demyankov “dil işarəsindən istifadəni” özünün ayırdığı doqquz anlayış modulundan birincisi adlandırır [32]. Beləliklə, oxucunun qarşılaşdığı məzmunun ilkin səviyyəsi əsərin yazıldığı təbii dildədir. Demək olar ki, həmişə təbii dildə olan sözlər kontekstdən kənar lüğət mənasına ekvivalent olmayan mənə qazanır. Birbaşa təsvir olunan hadisələrin arxasında oxucu baş verənlərin başqa, paralel, dərin qatını tapır. Oxucu bu dərin təbəqənin varlığını birinci xarici təbəqənin təsvir olunma üsuluna görə qiymətləndirə bilər. Beləliklə, mətnin semantik quruluşu və onun təsvirinin simvolik forması (həcmi, sintaksisi, dili) mətnin mənasını qəbul edənin şüurunda formalaşmasında təşkilatçı rol oynayır. Mətnin işarə forması başa düşülən ifadəyə daxil olan sözlərin mənasını mənimsəməyə əsaslanan onun məzmunu haqqında oxucunun fikrinin əsasını təşkil edir. Linqvistik müqəddimələr dedikdə linqvistik reallıq haqqında bilik, dil xüsusiyyətləri, onun sistemindəki paradigmatik münasibətlər, gizli informasiyanın yaranması, ifadəsi və qavranılması üçün aktual olan qrafik və supersegmental vasitələrin biliyi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma ilə linqvistik ön fərziyyə iki fərqli hadisəni təsvir edir. Bir tərəfdən, bu, alıcıya "normativ" linqvistik mənası qavramağa imkan verən məlumatdır. Bu proses kortəbii, avtomatik olaraq xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, alıcı tərəfindən normadan müxtəlif növ yayınmaanın qəbul edilməsi prosesi şüurlu və düşüncəlidir. Mürəkkəbliik həqiqət şərtləri ilə müəyyən edilən semantik müqəddimə və pragmatik fərziyyəyə bölünür. Pragmatik müqəddimə geniş mənada danışan ilə ifadənin kontekstdə uyğunluğu arasındakı əlaqə kimi başa düşülür. Uğurlu ünsiyyət üçün onun iştirakçıları ümumi kontekst təklifləri dəstinə, yəni ümumi presuppozisiya fonduna malik olmalıdırlar ki, bu fondlar olmadan onların diskurs yaratmaq və anlamaq üzrə birgə fəaliyyəti çətin və ya sadəcə mümkün deyil.

Beləliklə, bədii mətnə xas olan subtekst məlumatının yaradılması və qavranılması üçün linqvistik müqəddimələrin, eləcə də ayrı-ayrı müəllif və oxucu presuppozisiya komponentlərinin aktuallaşması prosesi dayanır.

II FƏSİL

İMPLİSİTLİK KATEQORİYASI DİSKURSİV KATEQORİYA KİMİ

2.1 Söyləmin informativ məzmunu implisitlik kateqoriyasının reallaşmasının əsası kimi

Təqdim etmək istədiyi mesajın müvəffəqiyyətini artırmaq üçün adresant, kodları istədiyi kimi dekodlaması üçün adresati ovucunun içinə alaraq istədiyi konsistensiyaya

gətirməlidir. Bu məqamda qurduğu cümlələri böyük rol oynayır. Nəticədə cümlələr informasiya ölçüsü ilə yanaşı emosiya ölçüsünü də mesajı əks etdirməyə kömək edir. Onlar monotonluğun qırılmasında və mesajın rənglənməsində rol oynayırlar.

E.V.Paduçeva və N.D.Arutyunova qeyd etdikləri kimi, “implikasiya” və “implikator” terminləri dilçilikdə cümlələr arasında müxtəlif münasibətləri işarələmək üçün istifadə olunur və fərqli subyektlərə malikdirlər. “İmplikasiya” termini məntiqi münasibətləri işarə etmək üçün işlədilir, onun subyektı isə propozisiyadır, halbuki “implikator” termini pragmatik münasibətləri işarələyir və onun subyektı danışan və ya onun kontekstdəki söyləmidir [48; s. 29]. Beləliklə, linqvistik müstəvidə “implikasiya” terminindən fərqlənən “implikator” termininin daxil edilməsi tədqiqatçılara onların işarələdiyi müxtəlif dil hadisələrini təmsil edən anlayışları bir-birindən ayırmağa imkan verir.

Söz və dilin başqa vasitələri ilə ifadə olunan informasiya verbal informasiyadır. Danışan nitq aktını həyata keçirirərkən, qarşısına müəyyən məqsədlər qoyur və bu zaman məqsəd yalnız dinləyənin onu başa düşməsi deyil. O həm də dinləyənin bu və ya digər informasiyanı nə üçün ötürməsinə, ötürülən informasiyanın dinləyən tərəfindən şərhə və yaxud qavranılmasında onu mövzuyla bağlı fikri və düşüncəsinə təsir etməyə çalışa bilər.

Bu baxımdan söyləmin düzgün təşkili önəmlidir. Biz fikirlərimizi ifadə edərkən çox açıq cümlələrdən istifadə ediriksə bu zaman onu təsir gücündə azaltmış ola bilərik. Bundan başqa söyləmdə ötürülən informasiyanın gizli tutulması da bizi fərqli ifadə üsullarından istifadəyə aparır. Bu üsullardan biridə implisitlikdir. Bu anlayışda gizlilik mesajı alanın düşündüyü, onun mesajı başa düşmək üçün səy göstərdiyi məlumatdır. Göndərən alıcıya müəyyən təsir göstərmək istəyir, müəyyən nitq vasitələrini seçməklə dinləyiciyə şüurlu şəkildə təsir edir.

Müəyyən situasiyalarda danışan şüurlu olaraq informasiyanı gizli şəkildə çatdırmaq üçün bu və ya digər üsullardan istifadə edir. Ümumiyyətlə, söyləmlərdə implisitliyi göstərmək üçün istehzadan, təşbehdən, hiperbol və litotadan istifadə olunur. Bu üslubi vasitələr söyləmlərin anlaşılmasında uyğunsuzluq yaradır və dinləyəni gizli məna haqqında düşünməyə vadar edir. Digər tərəfdən kinayə, metafor,

litota, mübaliğədə açıq-aydın sezilən yalan dinləyəni gizli məna axtarışına sövq edir. Söz oyunu cümlədə ikimənalılıq əmələ gətirir. Söz oyununun əsas məqsədi söyləmədə bir neçə mənanın ifadəsi yox, oyun zamanı bu mənaların bir-birilə uyğunlaşmasını göstərməkdir. Deməli, implisit məna elə mənadır ki, orada gizli məna ön plana çəkilir. Mənanı dərk etmək üçün dinləyən ətraf mühit haqqında biliklərini, sosial stereotipləri işə salmalıdır. Çünki implisit məna söyləmədə birbaşa sözün mənasında, intonasiyada, konstruksiyada deyil, adresat tərəfindən məlumatın şərhində özünü büruzə verir

İmplikatur dil məzmununun və ya konkret kontekstual mənənin deyil, başqa informativ məzmunun, başqa informasiya kompleksinin çıxarılmasıdır. Bu zaman müəllifin kodladığı söyləmədən qəbul edənin çıxardığı nəticə onun əsas məzmunu olur.

İmplikaturların düzgün dekodlanması bildiyimiz üzərə adresantın üzərinə düşür. Adresant bu informasiyanı dekodlamaq üçün öz koqnisiyasına və fon biliklərinə müraciət edir. Yəni A-nın ifadə etdiyi fikrə B-nin qarşılığı tam əhatəli cavab olmasada düzgün kodlana bilər.

“- Adam, kimsən? - Deyə soruşdu.

Şamxal astaca dilləndi: - Mənəm.” [75,-s.75]

Bu dioloq əsasında yuxarıdakı fikri izah edəsi olsaq deyə bilərik ki, “mənəm” cavabı o qədər aydın və eksplisit ifadə deyil. Soruşan şəxs adamı görmədiyən nəzərə alarsaq, həmin şəxsin kimliyini onun səs tonundan müəyyənləşdirməlidir.

Nitq yalnız informasiyanın ötürülməsinə deyil, bu informasiyanın kommunikativ prosesdə iştirak edənlərə təsirini müəyyən cəhətlərlə göstərilməsinə də xidmət edir. Ünsiyyətdə iştirak edən tərəflər istər adresant, istərsə də adresat funksiyasını yerinə yetirərkən danışıq mövzusunda, həmin mövzuya münasibətdən asılı olaraq müəyyən hisslər keçirir.

“Fitili aşağı çəkilməş otuzluq lampanın solğun işığında ərini və onun qolu üstündə yatan Mələyi gördü. Arvadın gözüne qaranlıq çökdü. Ona elə gəldi ki, eyvanın dirəkləri əyildi, tavan onun üstünə uçdu. Arvad divara söykənib güc-bəla ilə ayaq üstündə dayandı. Hər şey - közərən ocaq da, vıyıldayan külək də, alışıb yanan od da onun yadından çıxdı.” [75,s.-6]

Yuxarıda verilən nümunə bir cümlə ilə “ çox pis oldu” şəklində ifadə oluna bilərdi. Lakin bu növ eksplisit ifadənin təsiri o qədər güclü olmayacağına nəzərə alaraq, bu hadisənin ona necə pis təsir etməsi müəllif tərəfindən implisit mənanın köməyi ilə təsvir edilə bilər. Bu kontekstdə implisit məna bildirən sözlər frazeoloji birləşmə şəklində özünü göstərmişdir. Məsələn: “*arvadın gözüne qaranlıq çökdü*” frazeoloji birləşməsindən görə bilərik. Burdan da belə nəticəyə gələ bilərik ki, frazeoloji birləşmələrdə özündə implisit məna daşıya bilər.

Fantaziya janrına aid Harry potter əsərində belə bir nümunələrə nəzər salaraq söyləmələrdəki implisitliyə diqqət yetirək

“Look at Snape!” Ron hissed in Harry’s ear.[79, s.72]

Məlumatlar üzrə iki nəfər arasındakı əlaqələr də “look at Snape” cümləsində gizli mənalara doğrudur. Ron və Harri bir məktəbdə iki dostdur, danışdıqları digər fiqurlar, yəni "Snape" isə məktəbdə onların müəllimidir. Məktəb şagirdlərindən başqa insanlarla ünsiyyət qursalar, sözsüz ki, müəllimi soyadı ilə deyil, “Professor Sneyp” adlandırardılar ki, ünvançı bunun nə demək olduğunu başa düşsün. Yuxarıdakı cümlə iki danışan arasında gizli əlaqə olduğunu göstərir ki, onlar hər ikisi məktəbin şagirdləridir.

It came as a relief when Wood suddenly stood up and yelled, “Team! Bed!” [79, s. 223]

Bəzən ünsiyyətin vaxtı bir sözün mənasını başa düşmək üçün daha diqqətlə nəzərdən keçirilməli olan şeylərdir. “Bed!” sözü “çarpayı” mənasında işlənmir “yatmağa getmək” mənasını daşıyır. Situasiyanın baş tutma saati cümlədəki implisitlik bildirən sözləri başa düşmək üçün kömək edir.

“All too soon, there was a crunch of gravel outside as Uncle Vernon’s car pulled back into the driveway, then the clunk of the car doors, and footstep on the garden path. “Get the door!” Aunt Petunia hissed at Harry. [79, s.22]

Bu cümlədə “Get the door!” cümləsi, burada “qapı” sözü var. Və həmin qapının hara aid olunduğu qeyd olunmayıb. Bu “qapı”nın hara aid olması situasiyadan müəyyənləşər. Söyləmədə konkret bildirmə cümlənin genişlənməsinə səbəb olardı.

Birbaşa nitq vasitələri ilə ifadə olunan hökmlərin mənası arxasında daha çox mənalı gizlənmiş olur. Onların hamısının nitq vasitələri ilə eksplisit şərhli bir çox hallarda implisit ifadə tərzindəki zənginliyi və genişliyi ifadə edə bilmir

2.2. İmplicitlik nəzəriyyəsi baxımından evfemizm, danışq implikativləri

Evfemizm yunan mənşəli söz olub, “yaxşı” və “danışmaq” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, mənası nəzakətlə danışmaq deməkdir. Dilçilikdə evfemizmlər kobud, vulqar, ədəbsiz səslənən sözlərin, ifadələrin yerinə daha nəcib, mədəni mənalı sözlərin işlənməsidir. Mənanı yumşaltmağa, daha mədəni formada ifadə etməyə xidmət edir

Dilçilər evfemizlə bağlı tədqiqatlar aparmış bir çox dildə ona fərqli tərif və şərhlər verilmişdir. Müasir rus dilçiliyi ədəbiyyatında evfemizm anlayışı ilə bağlı çoxlu araşdırmalar olsa da, bu fenomen haqqında hələ də dəqiq fikir yoxdur. Bu qeyri-müəyyənliyi hadisənin çoxşaxəli təbiəti ilə əlaqələndirmək mümkündür. Evfemizmlərin çoxşaxəliliyi leksik-qrammatik formaların müxtəlifliyinin, emosional neytrallığın və ya stilistik rəngləmənin səbəblərindən biridir.

Evfemizmin yaranmasında təsirli olan müxtəlif amilləri qeyd etmək olar. Məsələn, Moskvın evfemizmlərin işlənməsinin əsas səbəbini dilin uyğunluğu ilə əlaqələndirir ki, bu zaman sözlərin məzmununa və göndərilən şəxsə uyğun olması şərti ilə iki şərt qəbul edilir [43, s.59].Krisin evfemizmin işlədilməsini “kommunikativ fikir ayrılıqlarından və pozğunluqlardan qaçmaq, həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort hissi yaratmamaq” istəyi ilə izah edir [39, s. 36]. Fərqli perspektivlərlə irəli sürülən müxtəlif fikirlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, evfemizm problemi tədqiqatçılar üçün çətinlik yaradır.

Dilçilik kitablarında bu terminin aşağıdakı təriflərinə rast gəlmək mümkündür: “Evfemizm bir-birini əvəz edə bilən, ədəbsiz, kobud, yersiz və buna görə də mənəvi cəhətdən qəbul edilməz olan neytral söz və ya ifadədir” [50. s.537]. və ya “Evfemizmlər arzuolunmaz, vulqar, kifayət qədər kəskin və ya uyğun olmayan məfhumları

masqalayan əvəz edən söz və ya ifadələrdir. Evfemizmlərə nəzakətli, düzgün ifadələr deyilir” [27, s.702]. Və ya “Efvemizmlər danışan üçün yersiz, kobud və ya ədəbsiz görünən ifadə və ya sinonimlərin yerinə işlənən söz və ya ifadələrdir” [45, s.513]. “Evfemizm hər hansı səbəbdən tələffüz edilməsi uyğun olmayan və ya arzuolunmaz olan ifadəni əvəz etmək üçün istifadə olunan söz və ya ifadədir.” [36,s.746]. Yuxarıdakı tərifləri araşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, evfemizm anlayışının terminoloji sərhədləri kifayət qədər bulanıqdır. Evfemizmin əsas xüsusiyyətləri bunlardır; yersiz və ya arzuolunmaz sözləri və ya ifadələri dəyişdirmək, onların semantik sərhədlərini genişləndirmək, gizlətmək. Filip Hovarda görə, evfemizm yersiz, sərt, nəzakətsiz ifadələrin daha çoxmənalı, yumşaq və qıvrımlı ifadələrlə əvəzlənməsidir. Fromkin və Rodmanın tərifinə görə, evfemizm qorxulu və xoşagəlməz mövzulardan qaçmaq üçün istifadə olunan və ya tabu sözlər əvəzinə istifadə edilən sözlər və ya söz qruplarıdır.

Doğan Aksan evfemizmlər üçün “gözəl adlandırma” terminin istifadə edir. “Dünyanın hər bir dilində rast gəlinən, müəyyən varlıq və əşyaların adı çəkiləndə yarana biləcək qorxu, ürpənmə, ikrah kimi hisslərin, pis təəssürat və çağırışların qarşısını almağa yönəlmiş dəyişmə hadisəsidir”. Karağaç'ın Dilçilik lüğətində "mənanın yaxşılaşması" məqaləsi altındakı evfemizmlər, “ Pis mənalı bir sözün zamanla yaxşı məna qazanması məna yaxşılaşması olaraq bilinir” [14, s.128]

Evfemizmlərin tərif verilməsində olduğu kimi təsnifat səviyyəsində də birlik yoxdur. Məsələn, Larin təsnifatı evfemizmlərin “sosial mahiyyəti”nə əsaslanır və evfemizmlər üç əsas sinifdə müəyyən edilir: “Milli ədəbi dilin ümumi evfemizmləri, sinfi və ya peşəkar evfemizmlər, ailə-məişət evfemizmləri” . Krisin evfemizmləri iki qrupa ayırır: “şəxsi və sosial”. Bundan əlavə, Krisin sosial evfemizmlərin şəxsi evfemizmlərdən daha vacib olduğunu müdafiə edir [39. s.36]. Seniçkina evfemizmi dörd qrupa ayırır: “Tarixi evfemizmlər, mənşəyinə əsaslanan evfemizmlər, linqvistik evfemizmlər, funksional evfemizmlər”.Moskvin funksionallığa əsaslanaraq, evfemizmləri altı yarımqrupda müəyyən edir:“*qorxulu məhfumlar üçün evfemizmlər, arzuolunmaz məhfumlar üçün evfemizmlər, yersiz anlayışlar üçün evfemizmlər, konnotasiyaları yumşaldan evfemizmlər, nüfuzsuz peşələrin evfemizmləri*” [43, s.60].

Mənşəyi və səbəbi bilinməyən qadağalar kimi təyin olunan tabular ümumiyyətlə evfemizmin yaranmasına səbəb olur. Tabu obyektləri və hətta qeyd edilməsi qadağan olunan elementləri ifadə edərkən evfemizmlər işə düşür. Bu kontekstdə tabuları təşkil edən psixoloji formasiyalar S.Ulmana görə üç başlıq altında birləşmişdir.

- Qorxu ilə bağlı tabular
- Kədər (xəstəlik və ölüm) doğuran anlayışlara tabular
- Utancverici sayılan anlayışlar haqqında tabular (seksuallıq, bədən orqanları, funksiyalar və tualet terminləri

S.Ulmanın bu üçlü bölgüsünə aşağıdakı nümunələri gətirə bilərik;

Qorxu ilə bağlı-(Allah, peyğəmbər, cin və s. kimi dini mövzularla bağlı qorxular və ya batil inanclar); kontekst daxilində “cin” sözü əvəzinə “üç hərflı” birləşməsi istifadə edilir.

Kədər və xəstəliklə bağlı ; Kiminsə öldüyün “ ölüb” şəklində ifadə olunmaması, onun yerinə “dünyasın dəyişibdir” deyilməsi

Utancverici sayılan anlayış: “Dəli Kür” əsərində Şamxal və Güləsərin zifaf gecəsi də, bir çox ədəbiyyatlarda olduğu kimi bütün çılpalığı ilə, erotik səhnələrin təsviri ilə deyil gizli şəkildə ifadə edilmişdir

“Güləsər yorğanın arasına necə və nə vaxt girdiyini bilmədi. Çırağ söndü. Bacadan süzülən ay işığı torpaq döşəmənin ortasına ağ bir ləkə saldı. Güləsər yad və isti bir bədənin təmasından diksinib titrədi...” [75]

Bəzi müəlliflər öz bədii diskurslarında maraq və diqqəti artırmaq üçün bu cür məsələlər bütün çılpalığı ilə verilir. Lakin “Dəli kür” əsərində gizli təsvirin təsir gücü daha çoxdur.

Evfemizmlərin tədqiqi və onların bölgüsü ilə bir sıra tətqiqatçılar məşğul olmuşdur (D.K.Zelenin, V.Xavern, Ç.Keyni, A.M.Kasev, X.Nurp, A.C.Kurkiyev, B.A.Larin, A.A.Xapanskaya). A.A.Xalanskaya və V.V.Panini tərəfindən verilən evfemizmlərin müair bölgüsünə nəzər salaq. Bura dörd əsas tematik qrup aiddir: 1) Nitqdə evfemizmləşmə hadisəsi ellipsis yolu ilə yaranır. Buna evfemistik ellipsis deyilir. Lazım olan dil vahidi buraxılır. Vulqar ifadənin yerinə çox nöqtədən istifadə olunur. Şifahi nitqdə bu effekt intonasiya və jestlə əvəz olunur. Məsələn: -Dədənin

goruna... Tünbətünün qızı. Sənin əlindən haraya gedək?! (R,Əliyev) 2) Evfemizləşmə qadağan olunmuş sözün müəyyən hissəsinin deformasiyası (sıxılması) nəticəsində yaranır. Burada şəxs adının baş hərfi əlavə edilir . Məsələn: Samirə (S), Mədinə (M). 3) Qadağan olunmuş söz sözün ümumi neytral mənasından ibarət olur. Məsələn: ağsaq, çolaq, şil, kəmsər (insanda çatışmayan fiziki və zehni cəhətlər). 4) Poetik dildə troplar (məcaz növləri: metafora, metonimiya, sinekdoxa, parafraza, ironiya (rişxənd), simvol (rəmz) və s.) nitqin evfemizləşmə vasitəsi kimi aktivdir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əlavə olaraq, Rawson evfemizmləri iki ümumi tipə ayırdı: müsbət və mənfi. Müsbət evfemizmlər şişirdilir və böyüdürlər, beləliklə, evfemizləşdirilmiş əşyalar əslində olduğundan daha böyük və ya daha vacib görünür. Onlara həmçinin "qapıçı" əvəzinə "giriş nəzarətçisi" kimi İş statusunu yüksəltməklə işçinin eqolarını qorumaq və ya saxlamaq üçün istifadə edilə bilən bir çox peşə adları daxildir. Müsbət evfemizmin digər növlərinə öz imicini gücləndirmək və ya dostlarını və tanışlarını təəssüratlandırmaq üçün qəbul edilmiş İş adlarının tətbiq edilməsi daxildir. Bunlara misal olaraq "vəkil" əvəzinə "məsləhətçi", "tibb bacısı" və ya "həkim" üçün "sağlamlıq işçisi", "prezident" və ya "idarə heyətinin sədri" əvəzinə "baş direktor" və "ərazi meneceri" daxildir.

Dilçilikdə evfemizm terminindən başqa disfemizmlər termini vardır və bu termin tez-tez qarışdırılır, lakin bu iki termin müxtəlif nitq fiqurlarını təsvir edir. Onların oxşarlığı budur ki, həm disfemizmlər, həm də evfemizmlər oxuculara nəyisə bir başa ifadə etməkdənsə , onu təsvir etmək üçün dolaylı yoldan istifadə edilməsidir. Onların oxşarlıqları bununla bitir.Evfemizm nəyisə deməyin daha gözəl üsuludur. Bu, bir şey üçün həqiqi sözlərin üstündən keçmək və əvəzinə daha nəzakətli terminologiyadan istifadə etmək kimidir. Evfemizmdən istifadə, ümumiyyətlə, faktiki təsvirin edəcəyindən daha müsbət bir şəkil çəkmək üçün nəzərdə tutulub. Disfemiya tərifinə görə alçaldıcıdır. Bu cür təəssürat başqa bir şeyi əvəz etsə də, məqsəd onu olduğundan daha yaxşı göstərmək deyil. Bunun əvəzinə, bu tip terminologiya mahiyyətcə mənfi və ya sərtidir. Bu cür ifadələr hörmətsiz və ya kobud şəkildə qarşılanıla bilər.

Evfemizlərlə arşılılı işlənen başqa bir termin tabudur. Tabular və evfemizmlər bir vərəqin iki üzünü kimi görünür. Tabuların mövcudluğu insanları qaçmağa məcbur etdiyi üçün dildə evfemizm və ifadələr işlənməyə başlayır. Ona görə də pis hesab edilən situasiyalardan danışmalı olduğumuz zaman onu ən zərərsiz sözlərlə ifadə etməyə çalışırıq. Bunu bir növ senzura adlandırmaq olar [15, s. 3].

Evfemizm kimi, tabu da 4 növə bölünür, bunlar epitetlər, söyüşlər, vulqarlıqlar və ədəbsizlikdir. (54, s.72).

Evfemizm ünsiyyətdə rahatlıq əldə etmək və yaxşı münasibətləri saxlamaq üçün pis sözlərdən çəkinərək yaxşı sözlərdən istifadə olunmaqla formalaşır. İnsanlar evfemizmdən birbaşa çatdırıla bilməyən bir şeyi çatdırmaq üçün istifadə edirlər, içərisində tabu olan şeylər, məsələn, cinsiyyət, ölüm, xəstəlik və s. Evfemizm insanlar tərəfindən müəyyən məqsədlər üçün də istifadə olunur, burada məqsədlər evfemizmin funksiyası adlanır. Evfemizmin bir neçə funksiyası var ki, bu da natiqin və ya yazıçının evfemizmin bir forması olan söz və ya ifadələrdən niyə istifadə etməsinə istinad edir. Evfemizmin gündəlik həyatda istifadəsinin dörd funksiyası var: nəzakət və rahatlıq, fəlakətdən qaçmaq, mənasını gizlətmək, utancını azaltmaq və dini əməlləri yerinə yetirmək (65, s.110).

- a. Nəzakət və Rahatlıq üçün. Evfemizmin istifadəsinin əsas məqsədi və ən çox tapılan məqsədi nəzakət və rahatlıqdır. Bir çox insan başqaları ilə ünsiyyətdə bu məqsədlə evfemizmdən istifadə edir. Nəzakət və rahatlıq danışan və dinləyici arasında yaxşı münasibət saxlamaq naminə istifadə olunur.
- b. Fəlakətin qarşısını almaq üçün. Müəyyən qrup insanlarda belə bir inanc var ki, onların danıdıqları ifadə etdikləri sözlər fəlakətə səbəb olur. Buna görə də, onlar ifadələrin. Bu, onların cəmiyyətdə evfemizmlərdən istifadə etmə motivlərindən birinə çevrilir.
- c. Mənanı gizlətmək. Sözlərin hamısını birbaşa söyləmək olmaz, bəzi sözlərin mənasını gizlətmək lazımdır, çünki müəyyən adamlar tərəfindən eşidilməyə uyğun deyil və tabu ehtiva edir.

- d. Utanc hissini azaltmaq üçün. Evfemizmin digər məqsədi danışan və dinləyici üçün utanc hissini azaltmaqdır. Bu, zorakılıq və ya zorlama qurbanlarının adlarının baş hərfini yazanlarda da görünə bilər ki, həmin şəxsin kim olduğu başqalarına məlum olmasın.
- e. Dini əməlləri yerinə yetirmək. Hər bir din yaxşılığı, o cümlədən danışmada nəzakəti öyrətməlidir. Dində söyüş, məzəmmət, təhqir kimi başqalarını incidə biləcək pis sözlər atmamalıdır. Yumşaq sözlər söyləmək və danışmaq üçün yaxşı söz seçmək, səmimi şəkildə edilərsə, mükafat gətirə bilər .

Evfemizmlər ifadəni dolayı yolla bildirmə funksiyasına görə bizə implikativləri xatırladır. Kommunikativ qarşılıqlı təsir prinsiplərini, habelə onlara riayət olunmasını təmin edən qaydaları öyrənən implikativlər nəzəriyyəsi linqvistik pragmatikanın konseptual aparatında mühüm yer tutur. İmplikasiya danışanın məqsədinə çatmaq üçün istifadə etdiyi yoldur. Ünsiyyət kodlaşdırma-dekodlaşdırmaya əsaslandığı üçün ötürücü alıcının diqqətini cəlb etməyə, onu həyəcanlandıрмаğa və mesajlarla inteqrasiya etməyə çalışmalıdır. Ona görə də dillə istədiyi kimi oynayır; məqsədə uyğun mesajlar göndərmək üçün müxtəlif diskurs təyinedicilərindən istifadə etməyə gedir. 2 - ümumbəşəri və mədəni üsürlərdən kömək alır, əhəmiyyəti tədqiqatçılar tərəfindən hər fürsətdə vurğulanır.

Danışanın məqsədinin həyata keçirilməsinin açarı resipientin verilmiş kontekstdə fərziyyələr irəli sürməsidir. Neslihan Kansu Yetkiner bu nöqtədə əhəmiyyət kəsb edən əsas bilikləri belə izah edir: “Fərziyyələr irəli sürmək insan düşüncəsinin funksiyasıdır. Bu zehni proses ünsiyyətin kontekst əsaslı dəyişənləri ilə qidalanır. Əgər ünsiyyət bir məqsəd daşıyarsa, bu məqsəd fonunda sosial hərəkəti araşdırmaq lazımdır. Dildən istifadə sosial davranışdır. Bir o qədər də koqnitivdir”. sözləri ilə vurğulayır

Hisslərin ifadə edilməsinin xoş qarşılanmadığı cəmiyyətlərdə intuisiya və kinestikadan istifadə etməklə emosional vəziyyətlərə də ifadə etmək mümkündür . Burada biz intuisiyaların gücünə diqqət çəkirik. Adresantın işarələdiyi informasiya ifadənin üst qatında yer almaz, implikasiya edilir.. Bacarıqlı ünsiyyətə nail olmaq üçün həm bəyanedici cümlələrin, həm də deklarativ cümlələrin gücündən dəstək alınır. Adresant məlumatı birbaşa və dolayı yolla əldə edə bilər. O, bildiyi bütün qarşılıqlı

əlaqə ipuclarını qiymətləndirərək mesajı dekodlayır etməlidir. Digər tərəfdən, baş uğurlu ünsiyyətin baş tutması üçün ötürücü və qəbuledici arasında kooperativlik olmalıdır.

Təqdim etmək istədiyi mesajın müvəffəqiyyətini artırmaq üçün adresant, kodları istədiyi kimi dekodlaması üçün adresati ovucunun içinə alaraq istədiyi konsistensiyaya gətirməlidir. Bu məqamda qurduğu cümlələri böyük rol oynayır. Nəticədə cümlələr informasiya ölçüsü ilə yanaşı emosiya ölçüsünü də mesajə əks etdirməyə kömək edir. Onlar monotonluğun qırılmasında və mesajın rənglənməsində rol oynayırlar.

E.V.Paduçeva və N.D.Arutyunova qeyd etdikləri kimi, “implikasiya” və “implikatur” terminləri dilçilikdə cümlələr arasında müxtəlif münasibətləri işarələmək üçün istifadə olunur və fərqli subyektlərə malikdirlər. “İmplikasiya” termini məntiqi münasibətləri işarə etmək üçün işlədilir, onun subyektı isə propozisiyadır, halbuki “implikatur” termini praqmatik münasibətləri işarələyir və onun subyektı danışan və ya onun kontekstdəki söyləmidir [48; s. 29]. Beləliklə, linqvistik müstəvidə “implikasiya” terminindən fərqlənən “implikatur” termininin daxil edilməsi tədqiqatçılara onların işarələdiyi müxtəlif dil hadisələrini təmsil edən anlayışları bir-birindən ayırmağa imkan verir.

İmplikasiya terminin analoqlarından biri H.P.Qraysın adresatın danışanın məlumatından bərpa olunabilən informasiyanı adlandırmaq üçün işlətdiyi *implikatur* terminidir. Dilçilikdə H.P. Qraysın kommunikatıv və ya danışığı implikaturaları kimi *tanınan* bölgüsü onun konvensional implikaturalardan daha artıq marağ kəsb etdi.

H.P.Qrays qarşılıqlı ünsiyyətin bir neçə növünü müəyyən etmişdir və onları aşağıdakı kimi adlandırmışdır: kəmiyyət, keyfiyyət, relyasiya, *tərz* [61, s.45-46]. Bu başlıqlar hər biri bir yarım-prinsip hesab olunur, onlar Qrays tərəfindən preskriptiv postulatlar (prescriptive maxims) adlandırılmışdır. Bu qaydalara iştirakçılar normalda əməl edirlər, təhqir etmək, yaxud qanuni hallardan kənar olan halları çıxmaq şərtilə.

Gəlin ilk öncə kəmiyyət yarım-prinsipinə nəzər salaq. Bu belə ifadə oluna bilər: (Konkret kontekstdə və konkret məqsədlər üçün) tələb olunduğundan nə az, nə də çox danış. Kəmiyyət Maksiması, söhbətdə nəzərdə tutulan məlumatın həcmi ilə bağlıdır. Əməkdaşlıq prinsipini təşkil edən dörd əsas qanundan biridir. Qrays bu maksimanı

söhbətin hər bir məqamında göstərilən məlumatın miqdarı ilə əlaqəli davranışda bir növ müntəzəmlik kimi təklif edirdi.

"Luna : "Would you like me to fix it for you? Personally I think you look a bit more devil-may-care this way. But it's up to you."

Harry : "Have you ever fixed a nose before?"

:"No. But I've done several toes and how different are they really?"

Harry : "Um... Okay, yeah. Give it a go."

Luna ; "Episkey."

Harry : "Ah! How do I look?"

Luna : "Exceptionally ordinary."

Harry : "Brilliant" [82]

Luna Harrinin burnunu düzəltməyi təklif edir. Lunanın sualı belədir: *"Would you like me to fix it for you? Personally I think you look a bit more devil-may-care this way"*

Amma bu sizə bağlıdır. Harrinin cavabı isə *"Have you ever fixed a nose before"* Harri situasiya daxilində Lunanın sualına cavab vermir, və o, qarşılıq olaraq Lunaya başqa bir sual verir. Harri Lunanın nə vaxtsa burnunu düzəldib-düzəltmədiyini təsdiqləmək istəyir. Bu aktualdır, çünki Harri Lunanın qabiliyyətindən narahatdır. O, burnunun vəziyyətinin əvvəlkindən də pis olacağından narahatdır. Təəssüf ki, Harrinin cavabı Kəmiyyət Maksimini pozur, çünki o, Lunanın sualına birbaşa cavab vermir və Lunaya lazım olandan daha az məlumat verir. Lunanın sualı *"Bunu sizin üçün düzəltməyimi istərdinizmi? Şəxsən mən belə düşünürəm ki, siz bu şəkildə bir az daha dağınıq görünürsünüz"*. Bu vəziyyəti düzəldib, düzəltməməyim sizə bağlıdır. Harrinin cavabı isə *"Daha əvvəl heç burun düzəltmisən?"* Lunanın sualı bir növ Bəli/Xeyr sualıdır, Harrinin suala sadəcə olaraq, məsələn, *"Bəli, istərdim"* deyə cavab verə bilər. H.P.Qraysın nəzəriyyəsinə görə, natiq vəziyyətin tələb etdiyindən daha çox və ya daha az məlumatı açıq şəkildə verdikdə, bu, kəmiyyət maksimumunu pozmaq kimi qiymətləndirilə bilər.

“Məsələn: Boy: Do you have the time?

Man: Yes, it's 9:30 .”

Dialoqdan da göründüyü kimi saati soruşan oğlana cavab verən kişi kəmiyyət maksimumuna əməl edərək yalnız söhbətin tələb etdiyi qədər məlumat verir.

Keyfiyyət yarım prinsipi- (Konkret kontekstdə və konkret məqsədlər üçün) tələb olduğundan nə az, nə də çox məlumat ver.

“To tell the truth, and do not say anything for which you have insufficient evidence.

“Düzünü desək, kifayət qədər sübutun yoxdursa heç nə demə.”

Bu formul H.P. Qraysın ruhən olmasa da, söz yerləşdirmədə orijinal formulundan fərqlənir. Biz hazırda keyfiyyət yarım-prinsipinə qayıdırıq. Bu arada gəlin qeyd edək ki, doğruluq – məsələn, düzünü söyləmək (doğrudan başqa heç nə, baxmayaraq ki, tam həqiqətə ehtiyac yoxdur) – sıx şəkildə səmimiyyətlə bağlıdır (hansı ki, nitq aktları nəzəriyyəsində əsas rol oynayır). Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, *düzünü sözyəmək* ‘nə düzdür’ ifadəsi ilə eyni mənanı daşımır. Bir kəs *nə düzdür* deməklə nəyinsə doğru olduğunu, yaxud nəyin səhv olduğunu bilə bilər”

Doğruluğun, səmimiyyətin mənəviyyətlə, iradəylə bağlı konsepsiyasını Qraysın ünsiyyət prinsipi uyğun gəlir. Bu hallar müxtəlif sosial kontekstlərdə və müxtəlif mədəniyyətlərdə tənzimlənir. Bunlar mədəniyyətdən asılı olaraq, mədəniyyətin qəbul edilmiş formaları kimi *nəzakətlik* normaları adı altında ifadə oluna bilər.

Qrays bu maksimumu söhbətin hər bir məqamında verilmiş məlumatın həqiqiliyinə dair danışmaq ünsiyyətində müəyyən bir növ açıqlama kimi təqdim edir.

Məsələn:

“X- Niyə sən üşümürsən, mən üşüyürəm?”

Y - Mənə baxma, rəiyyət balasının canı bərk olur

Biz y-in yalan danışaraq keyfiyyət maksimumunu pozduğunu aşkar şəkildə görə bilirik.

Fred: How you feeling, Georgia?

Georgie: saint-like

Fred: come again?

Georgia: saint-like I'm holyz. Holey, Fred, get it?

Fred: the whole wide world of ear-related humor at your disposal, you go for holey?

That is Pathetic

Georgia: Reckon I'm still better looking than you" [83]

Bu dialoq Corcun Harri Potteri xilas etmək üçün missiyalarda qəzaya düşməsindən bəhs edir. O, Harri Potteri xilas etmək missiyasında Death Eather tərəfindən hücumla məruz qalıb.

Yuxarıdakı dialoqdan Fredin qardaşının missiyada hücumla məruz qalması ilə bağlı apardığı dialoqdan Fred dedi: "How you feeling, Goergie?. Corc cavab verdi: "saint-like I'm holy.Holey, Fred get it?". Corc tərəfindən verilən cavabdan bu, mənasız idi. Çünki onun cavabının mənası odur ki, yaxşı idi, lakin ifadə olunan mənadan fərqli bir mənə axtarmaq üçün yumorla cavab verdi. O, Keyfiyyət maksimumuna riayət edə bilmir və maksimi pozur, çünki o, fərqli mənə əldə etmək üçün öz cavabını dolaylı verirdi.

"Harry: Yeah, There's only one problem of course.

Ron: But you two carry on. Don't let me The sword was stolen. Yeah, I'm still here. spoil the fun.

Harry: What's wrong?

Ron: Wrong? Nothing's wrong. Not according to you, anyway.

Harry: Look, if you've got something to say" [83]

Bu dialoq Harri ilə Ronun çadırda söhbətindən bəhs edir. Harri Potterə baxan tabeliyində olan voldemortdan sığınmaq üçün cəngəllikdə çadır qururlar. Ron Hortkuku axtararkən və onu məhv etməkdə çətinlik çəkir.

Yuxarıdakı dialoqdan Ron Harri Potterə qəzəbləndi "*Wrong? Nothing's wrong. Not according to you, anyway.*" Ronun verdiyi cavabdan bu, mənasız idi. Çünki onun cavabının mənası odur ki, Harriylə problemi var idi, amma o, bu sualın cavabında onların səyahətində problem olmaması kimi cavab verdi. Ron səyahətdə Harri və Hermiona tərəfindən nəzərə alınmadığına görə də hirsli olmasına baxmayaraq, ifadə edilən mənada fərqli bir mənə göstərilməklə problem olmadığını söylədi. O, Keyfiyyət maksimumuna riayət edə bilmir və maksimi pozur, çünki o, fərqli mənə əldə etmək üçün öz cavabını üstü örtülü verirdi.

Keyfiyyət və kəmiyyət məsələlərinin aşağıdakı bir nümunə ilə izah etməyə çalışaq; Belə bir nümunə verə bilərik. *X* *y*-ə “ masanın üstün yığışdırıb silmişəm?” sual tam ağındır. *Y* cavabında deyir; “masanın üstün yığışdırmışam.” onda əksər kontekstlərdə bu, belə anlaşılır ki, *y* hər şeyi yerinə qoymadığını implikasiya edir (bürüzə verir). Bu implikasiya və ya implikatura *y*-in bilərəkdən *Yes* (bəli) cavabının uğursuz olmasından yaranır “ mən masanın üstün yığışdırmışam” ifadəsi “ mən masanın üstün yığışdırmışam və üzərini silmişəm” cavabından daha az informativdir. *x*-in gümanı belədir ki, *y* doğruluqla *x*-in güman etdiyi kimi kooperativ olub ikinci *keyfiyyət* yarımprinsipinə əməl edəcək:

Qraysın relyasiya (münasibət, əlaqə) yarım-prinsipi tək prinsiplə əlaqəlidir:

“Relevant ol”.

x: *The clock is slow.* “Saat geri qalır”.

y: *There was a power cut this morning.*”

Bu səhər elektrik verilməsində fasilə var idi. Belə etməklə, güman edirik ki, *y*-in cümləsində yaranan propozisional məzmun *x*-inki ilə müəyyən əlaqə yaradır və *y* *x*-ə həmin halda hansı izahı vermək lazım olduğunu güman edir. Əlbəttə ki, biz güman edirik ki, *y*-in nitqi *x*-inkinə relevantdır. Burda verilən fikir bizim elektirik saatları barədə əvvəlki məlumatlarımıza əsaslanmır, eyni zamanda *y*-in əvvəlki məlumatını bizim gümanımızla paylaşır və məlum olur ki, saat sualı birbaşa şaxtadan təmin olunan elektrikle bağlıdır. Asanlıqla görmək olar ki, belə gündəlik danışmada işlədilən ifadələr koheziya və koherensiya ilə bağlıdır – biz onları əlaqəlilik baxımından müxtəlif kontekstlərdə kifayət qədər hazır mətnlər kimi istifadə edə bilərik – gümanın bu növləri müxtəlif xüsusi qruplar və xüsusi mədəniyyətlər tərəfindən işlədilər bilər. Burda verilən cavblar suala və kontekstlə əlaqədər olmalıdır. Bu prinsipin pozulması Azərbaycanda ünsiyyət zamanı mövzudan kənar nə isə deyildiyi halda “ heç hənənin yeridir” ifadəsi istifadə olunur. əgər bir restorandaydıqsa ofsiant yaxınlaşıb “ əti az bişmiş istəyirsiniz ya yox” dedikdə, cavab “ orta bişmiş” ola bilər. əgər bu sualın qarşılığında “ bugün hava gözəldir” deyilsə relevantlıq pozulmuş olur.

*“Harry: Are there some kinds of magic you're not allowed to teach us?
Slughornun: “I'm a Potions Master, Harry. think your question would better be posed to Professor Snape.” [82]*

Harrinin sualı Bəli/Xeyr sualıdır. Slughorn üçün, məsələn, "Bəli, var" cavabını versə, kifayətdir. Lakin Slughorn bunu etmir, onun cavabı Harrinin sualına aidiyyatı yoxdur. Harri Slughorn tərəfindən öyrətməyə icazə verilməyən sehr növləri haqqında soruşur, lakin *Slughorn Harriyə İksirlər Professoru olduğunu söyləyir və Harridən Qaranlıq Sənətlərə Qarşı Müdafiə professoru, professor Sneyplə görüşməyi xahiş edir.* H.P. Qraysin nəzəriyyəsi, natiq söhbət mövzusu ilə açıq-aydın əlaqəsi olmayan cavab verdikdə (məsələn, mövzunu qəfil dəyişdirməklə və ya sual verməkdə başqasının məqsədini aydın şəkildə tuta bilməməklə), bu, istifadəçinin Münasiblik Maksimini pozan kimi adlandırıla bilər. Slughornun cavabı, sual verməkdə başqasının məqsədini tuta bilməməsi ilə Münasiblik Maksimini pozur.

Yuxarıdakı məlumatların şərhindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Slughornun "Mən İksir Ustasıyam, Harri. Düşünürəm ki, sualınızı professor Sneypə vermək daha yaxşıdır" cavabı əlaqəsiz cavab verməklə Keyfiyyət Maksimi ilə məxfilik səbəbi arasındakı qarşıdurmanı pozur. Harrinin "Bizə öyrətməyinizə icazə verilməyən bəzi sehr növləri varmı?" Slughorn Harrinin sualına Keyfiyyət Maksimini və Münasiblik Maksimini pozaraq Harrinin sualına cavab vermək istəmir, çünki o, Harrinin şəxsi həyatını, bu halda keçmişdə Tom Riddle olan sirtini bilməsini istəmir.

Tərz maksimasi

Supermaksim:

1. Anlaşıqlı danış.

Submaksim:

1. Aydın olmuyan ifadələri işlətmə.

2. Üstüörtülülükdən, ikimənəlilikdən uzaq qaç.

3. Qısa və yığcam danış.

4. Mütəşəkkil ol.

Tərz maksiması söhbətdə deyilənlərin forması ilə əlaqədardır. Əməkdaşlıq prinsipini təşkil edən dörd əsas maksimumdan biri də tərz maksimumudur. Qrays bu maksimumu söhbətin hər hansı bir növündə təqdim olunan məlumatların danışıq davranışında hansı tərzdə/nə cür deyilməsinə izahat kimi təklif edirdi.

Dəli kür əsərində Güləsər və Salatın arasındakı dialoqa nəzər salaq

“-O mənə heç nə eləməyib. Bəlkə gec deyil, evimizə gedim?”

-Salatın həyədan qızardı. Qızlıq ismətinin bakirəliyini saxlamağın çox çətin olduğunu bildiyindən, Güləsərin halına acıdı. Bir də, o geri qayıtsa daha pis olmazdı? "Kasıb qız idi, bir gecə saxlayıb buraxdılar", - deyə yazığı daşqalacaq etməzdilərmidi? Aralığa qan düşməzdimi? Bir dlişməncilik dy bu yandan başlamazdı? Bunları fikirləşən Salatın yaşlı qadınlar kimi Güləsərə öyüd-nəsihət verməyə başladı:”

[75, s. 76]

Güləsərin sualı konkret aydın cavablanmaq yerinə uzun məslət verilir. Qorxmuş güləsəri qısa cavablara rahatlatmaq əvəinə, daha böyük problem üzrə düşünməyə itələyən uzun bir monoloq danışıraq tərz maksimumun pozan cavab verir.

Əməkdaşlıq etmədən, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə çox daha çətin və səmərəsiz olardı. Buna görə də, əməkdaşlıq prinsipi və Qraysın maksimumları təkcə söhbətə aid deyil, ümumilikdə şifahi qarşılıqlı əlaqələrə aiddir. Məsələn, ərzaq mağazası haqqında bir suala cavabla hava haqqında bir suala cavab vermək məntiqli deyil, çünki bu, relevantlıq maksimumunun pozulması deməkdir.

Eyni şəkildə, uzun bir monoloq ilə sadə bir *bəli/xeyr* cavabı tələb edən suala cavab verilməsi miqdar maksimumunu pozacaq. Maksimumları qəsdən pozan danışanlar dinləyənlərin onların sətiraltı niyyətlərini başa düşməklərini nəzərdə tutur.

Qrays () bir implikasiyanın şərti deyil, danışıq xarakterli hesab edilməsi üçün birgə zəruri olan beş xüsusiyyəti sadalayır:

1. Bağlandığı mənanın tərkib hissəsi olmamalıdır. Yəni leksikonda verilməməli və ya bəzi sintaktik əməliyyatın məna dəyişdirici təsiri kimi göstərilməməlidir.

2. O, kontekstdən asılı olmalı və konkret hallarda ya kontekstdə onun tətbiq oluna bilməyəcəyini aydınlaşdıran, ya da implikaturanı inkar edən bəndin əlavə edilməsi ilə ləğv edilə bilər.
3. O, “ayrılmayan” olmalıdır, yəni cümlədə sözügedən implikasiyadan məhrum olan, lakin başqa cür demək olar ki, eyni şeyi ifadə edən başqa bir ifadə ilə əvəz etmək mümkün olmamalıdır.
4. İmplikatura baxılan hökmün doğruluğu üçün şərt olmamalıdır.
5. Səsi qeyri-müəyyən ola bilən iki və ya daha çox təsirin olması mümkün olmalıdır.

“Kommunikativ implikaturalar haqqında Qrays tədqiqatlarına maraq xeyli dərəcədə formal semantika baxımından müxtəlif fenomenlərin aydınlaşdırılmasında izahedici imkanları ilə şərtlənir. Bu metaforik izah tələb edir, vasitəli nitq aktı (deyilən) anaforik referens və taftolagiya və qısaltmalar da buraya daxildir. Onların hamısı ilə burada məşğul olmaq olmaz.

2.3. Metaforlar implisitlik nəzəriyyəsi kontekstində,

Metafora uzun müddət dilçiliyin müxtəlif sahələrində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Məcəzın üç komponentini - semantik, funksional və struktur komponentini nəzərə alaraq nəzərə alaraq, müxtəlif dövrlərin və elmi məktəblərin dilçiləri metaforanın müxtəlif cəhətlərini əsas götürmüş, forma, məna, təsirə diqqət yetirmişlər.

Müasir dilçilik metaforaya həm obraz yaratma vasitəsi, həm də söz əmələ gətirmə yollarından biri kimi yanaşır, həm də dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni öyrənmək, insanın dil və idrak xüsusiyyətlərini öyrənmək imkanı kimi baxır.

C.Lokk dilin qeyri-kamilliyinə qarşı çıxışında sözlərin məcazi mənada istifadəsini də pisləyirdi ki, bu da “yalnız yalan fikirlər təlqin etmək, ehtirasları oyatmaq və bununla da zehni çaşdırmaq deməkdir və deməli, əslində saf aldatmadır.

.İnsanlar aldanmaqdan həzz alırlarsa, hiylə sənətindən şikayət etmək əbəsdir. İnsanın metaforaya meyli Lokk üçün qeyri-təbii görünürdü.(12)

Metafora tədqiqatının çoxlu sahələrini sistemləşdirmək və 4 əsas yanaşmaya bölmək olar: ritorik (struktur-semantik), pragmatik, koqnitiv və diskursiv. Aristotelin əsərlərində başlayan ritorik və ya struktur-semantik yanaşma leksiko-semantikaya diqqət yetirir. Nitqin modelləşdirilməsi, metafora parlaqlığı artırmaq vasitəsi kimi qəbul edilir. Bu yanaşma metaforanın bütün mantik strukturunu təşkil edən komponentləri müəyyən etməyə imkan verir, lakin heç də həmişə metaforik yenidən düşünmənin səbəbini izah etməyə imkan vermir. Struktur-semantik yanaşma metaforanı müstəsna olaraq bədii obrazlılıq vasitəsi və söz əmələ gəlməsinin təsirli yollarından biri hesab edir.

Struktur-semantik yanaşma və Ostin-Searle nitq aktı nəzəriyyəsinin birləşməsindən ibarət olan pragmatik yanaşma metaforanın təsiredici, pragmatik komponentinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Burada metafora gizli müəllif niyyəti ilə yüksək təsir gücünə malik olan xüsusi nitq aktı növü kimi meydana çıxır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamət lazımi inkişaf əldə etməyib. Linqvopragmatika kontekstində metafora sadəcə olaraq digər leksik vahidlərlə yanaşı nitqə təsir üsullarından biri hesab olunur.

20-ci əsrin ikinci yarısında ardıcıl olaraq inkişaf etdirilən koqnitiv yanaşma obyektiv reallığın koqnitiv təsnifat vasitəsi kimi koqnitiv metafora məsələsini gündəmə gətirir. Bu yanaşma çərçivəsində metafora obrazlılığın və təsirin gücləndirilməsi vasitəsi kateqoriyasından özünəməxsus linqvokoqnitiv fenomenə keçir, onun ətraflı nəzərdən keçirilməsi dil və şüur arasındakı əlaqənin əsas suallarına cavab verməyə imkan verir. Eyni zamanda metafora nitq vahidi kimi deyil, dil vahidi kimi qəbul edilir. Tədqiqatçılar metaforadan başlayaraq, metaforanı insan təfəkkürünün qurulması metodu və hətta məntiqin əsaslarını yenidən nəzərdən keçirmək üçün bir üsul hesab edərək ekstraverbal anlama səviyyəsinə çatırlar. [62, 59, 64]

Sadalanarlardan ən gənci olan diskursiv yanaşma əsasən koqnitiv yanaşmanın nailiyyətlərinə əsaslanır, lakin eyni zamanda tək bir metaforaya deyil, mətn-diskursun

metaforik modelləri sisteminə diqqət yetirir və metaforizasiyanı yaxın linqvistik amillərin bütün müxtəlifliyinin məcburi nəzərə alınması ilə araşdırır.

Eyni zamanda, biz metaforanın tədqiqinə diskursiv yanaşmanın əsas postulatına arxalanırıq ki, bu da ondan ibarətdir ki, metafora dilə yaxın amillərin bütün müxtəlifliyi ilə birlikdə öyrənilməlidir. Bu zaman metafora konkret bir fərdin idrak təsnifat vasitəsi kimi deyil, sosial hadisələrə əhəmiyyətli təsir göstərən müəyyən bir qrup insanlar üçün ümumi olan gizli təsnifat strukturlarının əksi kimi başa düşülür. A.P.Çudinovun yazdığı kimi, “bu yanaşma ilə tədqiqatın mövzusu ayrıca metafora deyil, metaforik modellər sistemidir”. [55:s,18]

Bundan əlavə, biz metaforanı əhəmiyyətli pragmatik funksiyası baxımından, yəni nitq mesajının alıcısına təsirli təsir vasitəsi kimi nəzərdən keçiririk. Ətrafdakı reallığın konseptuallaşdırılması vasitəsi olan metafora müəyyən diskurs kontekstində kollektiv ünvançıya təsirli nitq vasitəsi ola bilər.

Mətdə məlumatın açıq və gizli əhəmiyyəti mütləq eyni şəkildə özünü göstərmir. Müxtəlif mövzulara həsr olunmuş mətnin ayrı-ayrı hissələrinin metaforik xarakterini hesablaşmaqla belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu mövzular nitq mesajının müəllifi üçün dolayısı ilə əhəmiyyətlidir.

Deməli, məcaz və məcazın saysız-hesabsız təriflərinin olduğu açıq-aydın görünür. Hər şeydən əvvəl biz metaforaya məlum olan ikili yanaşmanı obrazlılıq vasitəsi hesab etməliyik. Semantik-struktur yanaşma nöqtəyi-nəzərindən metafora geniş və dar mənada başa düşülə bilər.

V.P. Moskvın yazır ki, dar mənada “metafora sözün bilavasitə və məcazi mənası arasında ümumi əlamət olması şərti ilə məcazi əsasın oxşarlığına əsaslanan bir növ məcazi mənadır” [63, s. 168]. Geniş mənada “bütün nitq fiqurları metafora növləri kimi qəbul edilir”.

Tədqiq etdiyimiz mətnin bu və ya digər mövzusu ilə bağlı metaforanın gücü haqqında nəticə çıxara bilərik. Belə bir təhlil bizə metafora və nitq təsiri arasındakı əlaqə haqqında nəticə çıxarmağa imkan verəcəkdir, çünki hər hansı bir nitq ifadəsinin müəllifinin ifadəsinin əsas mövzularına maksimum təsir göstərməyə çalışdığı tamamilə aydındır.

Başqa sözlə desək, mətnin həmin hissəsinin metafora gücünün hesablanması üsulu ilə hesablanmış metaforik mahiyyəti, mətnin əsas mövzuları ilə bağlı, mətnin metaforasından yüksək olmalıdır, mətnin yan mövzuları ilə bağlıdır.

Bundan əlavə, ümumi mətn həcmində hər bir mövzunun açıq ifadəsinin ədədi dəyərlərini tematik metafora gücü indeksinin dəyəri ilə müqayisə edərək, tədqiq olunan mətnlərdə açıq və gizli məlumatların nisbəti haqqında nəticə çıxara bilərik.

Mənsub olduğumuz dildə bədii diskursda metaforaları implisit məlumatın qəbul edilən tərəfindən başa düşülməsi daha rahat olduğu halda xarici dildə həmin dili bilsək belə metaforaları diskursun müəlifinin niyyətinə uyğun dekodlamamız çətinləşir. Tərcümə prosesində tərcüməçi rəng metaforasının qavranılmasının subyektivliyinə görə onların mənalarının mühüm semantik çalarlarını buraxa bilər. Bu baxımdan, tərcümənin özbaşınalıq dərəcəsini azaltmaq, müəllifin semantik niyyətini təhrif etmək və rusdilli oxucunun diqqətini əsərin gizli semantik nüanslarına cəlb etmək üçün Humboldtun linqvistik təliminə əsaslanaraq müəyyən etdiyimiz “ayrılıq” və “birləşmə” antinomiyasına əsaslanan bədii mətnin tərcümə modelindən istifadə edilir.

Təsnifat (taksonomik) predikatlara uyğun gələn adi dünya görüşü ilə obyektin fərqi mahiyyətini ortaya qoyan qeyri-adi qarşıdurmanı ehtiva edir. Metafora obyektin əslində aid olduğu sinfə aid olmasını rədd edir və onun rəşional olaraq aid edilə bilməyəcəyi kateqoriyaya daxil olmasını təsdiqləyir.

Ritorikanın bütün tarixi boyu metafora sözlərin çevikliyinə əsaslanan ağıllı bir hiylə kimi görünürdü; yalnız bəzi hallarda uyğun olan və xüsusi bacarıq və ehtiyatlılıq tələb edən bir şey kimi. Bir sözlə, metaforaya dilin əsas forması kimi deyil, bəzək və zinət əşyası kimi, hansısa əlavə dil mexanizmi kimi baxılırdı.

Ancaq bəzən yazıçılar öz mülahizələrində daha da irəli getməyə cəsarət edirdilər. Mən indicə Şellinin “dil həyatın mahiyyətində metaforikdir” ifadəsini əks etdirən bir bəyanat verdim. Bu o deməkdir ki, o, şeylərin indiyə qədər kəşf edilməmiş əlaqələrini açıq şəkildə ortaya qoyur və onların qavrayışını sabitləşdirir ki, zaman keçdikcə bu əlaqələri əks etdirən sözlər onların bütövlərini təkrar istehsal etmək əvəzinə, qrup və ya fikir siniflərinin əlamətlərinə çevrilsin; sonra dağılmış assosiasiyaları yenidən yaratmağa qadir olan yeni şairlər meydana çıxmasa, dil insan ünsiyyətinin uca

məqsədlərinə xidmət etməyi dayandırır. Lakin bu bəyanat istisnadır və ritoriklər hələ də onun nəticələrini qiymətləndirməyiblər. Bütövlükdə, filosoflar daha yaxşı deyildi, baxmayaraq ki, dil tarixçiləri çoxdan öyrədirlər ki, bəzi fiziki hərəkətlərin təsvirinə əsaslanan metaforaya qayıtmayacaq belə bir söz və ya intellektual əməliyyatların təsviri yoxdur.

Metaforanın dərin strukturunda inkarın postulasiyası əvvəllər hiperbolanın metaforaya münasibəti ilə bağlı verilən suala birmənalı cavab verməyə səbəb olur. Hiperbolik "çox çox, demək olar ki..." metaforik "deyə bilər ki, yox..., amma..." ifadəsindən fərqlənir. Aydındır ki, bunlar əlaqəli strukturlardır və bənzətmənin dərin strukturunda "demək olar" elementindən sonra gələn müsbət, potensial deyil, müsbət əhval-ruhiyyəyə görə hiperbola bənzətmədən daha çox metaforaya yaxındır ("demək olar ki, o, ola bilər"). ola...). Hiperbola və müqayisəni birləşdirən, lakin metaforaya xas olan gizli inkarın olmamasıdır.

Metaforada gizli inkar məsələsi linqvistik ellipsisin ümumi probleminin yalnız bir tərəfidir. Elliptik mətnlər qısaltılmışdır və biz onları yalnız əskik keçidləri zehni olaraq bərpa edə bildiyimiz üçün başa düşürük. Buna görə də mətnlərin qrammatik və ya semantik təhlilinə keçməzdən əvvəl kataliz adlanan prosedura, yəni empirik mətnlərin əlavə edilməsinə ehtiyac var. Mətdə onun tam versiyasını yenidən qurmağa imkan verən heç bir əlamət yoxdursa, təhlili tamamlamaq mümkün deyil .

Bədii diskurs metaforlarla zəngindir. Bunlarla bağlı bir neçə nümunə gətirək.

Harry Potter and the Deathly Hallows by J. K. Rowling (Harry Potter ölüm yadigarları)

"For him?" shouted Snape. "Expecto Patronum!"

From the tip of his wand burst the silver doe. She landed on the office floor, bounded once across the office, and soared out of the window. Dumbledore watched her fly away, and as her silvery glow faded he turned back to Snape, and his eyes were full of tears.

"After all this time?"

"Always," said Snape." [83]

The Silver doe (Gümüş maral) Harri Potter dünyasında xüsusilə güclü bir metaforadır. Snape başqası ilə evlənsə də, Harrinin anası Lilini həmişə sevib. "Silver

doe” Sneypin onda gördüyü hər şeyi təmsil edir: lütfü, gücü və gözəlliyi, eləcə də onun heç vaxt qalmaması faktını.

Harry Potter and the Half-Blood Prince by J. K. Rowling

“I don’t think you should be an Auror, Harry,” said Luna unexpectedly. Everybody looked at her. “The Aurors are part of the Rotfang Conspiracy, I thought everyone knew that. They’re working to bring down the Ministry of Magic from within using a mixture of dark magic and gum disease.”[83]

Luna Lovegood Harry Potter seriyasındakı ən sevilən personajlardan biridir, lakin o, eyni zamanda Ay üçün bir metaforadır. “Luna” hərfi mənada “ay” deməkdir, ay isə dəliliyin mifoloji əlamətidir. Luna bir çox kitabda “parlayan” və “solğun” kimi də təsvir edilmişdir. Luna olduqca qəribədir və bəziləri hətta onu dəli adlandırır.

Dissertasiyabda Azərbaycan ədəbiyyatından istifadə etdiyim Dəli kür əsəri metaforlar baxımdan zəngin deyil. əsərdə əsasən canllara məxsus hal vəziyyətin cansız əşyalar üzərinə köçürülməsi nəzərə çarpır. Bununla bağlı aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik.

“Təpələrin dalından ay boylandı. Ətrafa solğun ay çiləndi. Uzaqda şaxələnib axan Kürün suları ağarışdı. İlbizlər səs-səsə verdilər.” [75, s. 46]

*“Qızlar getdilər. Əşrəf xeyli sınımış budağa, Pakizənin bir az bundan əvvəl yelləndiyi yelləncəyə, qarşısındakı dərəyə baxdı. Əlini gözünün üstünə qoyub səmadakı ağ **buludların süründüyü** səmtə boylandı. Başını bulayıb gülümsündü və cığırla dərəyə endi”* [75, s. 268]

Bu iki nümunədə istifadə olunan metaforalarda “boylanmaq” və “sürünmək” feilləri canlılara məxsus hərəkəti bildirdiyi halda “ay” və “bulud” cansız varlıqlarla işlənib yeni bir məna qazanmışdır.

Metaforlar heyvana xas xüsusiyyətlərin və yaxud heyvanların insanlara bənzədilməsində şəxsə xas xarakteri qəbul edənlərə ötürür. Zoometaforlar deyə adlandırıra bildiyimiz bu köçürmələr isə qəbul edənin milliyətinə, dininə görə fərqlilik göstərə bilər. Bununla yanaşı oxşar cəhətlərin müxtəlif sistemli dillərin bir çoxunda uyğunluğu nəzərə çarpır. Bunun da səbəbi heyvan, quş, həşəratların təbiətinin, xarakterinin, zahiri görkəminin eyni olması ilə bağlıdır

“*Evdə xoruz, çöldə toyuq*”.

“*Evdə xoruz, çöldə toyuq*” ifadəsi evdə özünü sərt, güclü, heç nədən qorxmayan biri kimi göstərən, çöldə qorxaq olan kişiləri xarakterizə edir. Bədii diskursda da bu cür ifadələrdən geniş istifadə olunur.

İngilis dilində də bu qəbildən olan gender anlayışlı frazeologiyalar vardır: —“*hen-hussy*” – (toyuq – arvad) – ev işi görən kişi frazeologiyası evdə qadın işləri görən, yemək bişirən, təmizlik edən kişilər üçün işlədilir. “*be henpecked*” – (toyuq tərəfindən dimdiklənmək) – Qapazaltı olmaq. — “*be hen-pecked*” evdə arvadı tərəfindən qapazaltı olan kişilər haqqında deyilir

“*Şamxal bir tərəfdə hərlənər, hamıdan çox istədiyi, boynunu oxşayıb "mənim yaranal ərim" - dediyi Cahandar ağa samanlığın üstündə oturub nərildəyərdi. Zərnigar xanım da ortada hərlənərdi.*” [75, s. 35]

“Cahandar ağanın nərildəməsi” metaforu situasiya nəzərə alınaraq mənfi yaxud müsbət mənalar ifadə edə bilər. Onu deyənin məqsədində çoxmənalı əhəmiyyət kəsb edir. “Dəli kür” romanındakı “nərildəmək” metaforun “Koroğlu” dastanındada Koroğlunun dəlillələrinin nərildəməsi ilə müqayisə eləyə bilərik. Lakin “Koroğlu” dastanında “*nərildəmək*” müsbət mənə ifadə etdiyi halda bu əsərdə mənfi qəbul edilməsi daha münasibdir. “*Şamxal qucağında titrəyən qızın çapalamasına baxmadı. Üz-gözünün cırılmasına da fikir vermədi. Ac canavar quzu götürən kimi qızı basmarlayıb "qayığa saldı.*” [75, s. 69]

Bədii diskurslarda heyvanlaraa məxsus xüsusiyyətlərin insanların üzərinə köçürülməsi halında az rast gəlmirik. Dəli kür romanından gətirdiyimiz sitatda Şamxalın “ac canavara” bənzədilməsinə şahidi oluruq. Bu situasiya daxilində Şamxalın etdiyi hərəkətlər incəliyi ilə bizə göstərilməsədə, qəbul edənə yeni ünsiyyət prosesində dinləyən tərəfə bu metafor vasitəsiylə bir çox məsələ aydın olur. Oxucu ya da dinləyici bu cümlə ilə düzgün implikasiya aparır.

“*Kürün üstü ilə sürünən duman gah ortada birləşir, gah da lap aşağı yatıb hər yeri bürüyürdü. Arabir qızlar qaqqıldayırdı.*”

Bu cümlə daxilində metaforik bənzətmədən istifadə edilmişdir. Biz bu cümləyə diqqət yetirdikdə bunun implisit bənzətməli metafor olduğunu görürük. Burada “qaqqıldamaq” metaforu qızların səslərinin xoş olmaması mənasını daşıyır.

Dil gözəlliyi yazıçının bədii fəaliyyətinin daha möhtəşəm tərəflərinə bizə göstərir. Müəllifin şirin nitqi, xoş deyim tərz, uğurlu deyim formaları, hər bir söz-obraz epitet, müqayisə, metafora, yaxud müxtəlif üslubi fiqurların arxasında söz sənətkarının gerçəkliyi obrazlı qavramasının və uyğun münasib üsullarla ifadəsinin bütöv konsepsiyasına əsaslanır.

2.4 implisitlik linqvokoqnitiv fenomen kimi

Mətnin ən mühüm informasiya kateqoriyalarından biri kimi bağlılıq və bütövlüklə yanaşı gizliliyin də öyrənilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Mətnin qavranılması və başa düşülməsi üçün zəruri olan gizli məna mətnin informasiya-məzmun məkanının tərkib hissələrindən biridir. Eyni zamanda, şüurun idrak və psixi fəaliyyətinin mühüm qanunauyğunluqlarını əks etdirən implisitliyin linqvokoqnitiv mexanizminin mahiyyətini dərk etmədən, informasiya kateqoriyası kimi implisitliyin əhəmiyyətini dərk etmək mümkün deyil. İnsan inkişafının indiki mərhələsi yeni, ənənəvidən fərqli, informasiya daşıyıcılarının yaranması, informasiya məkanının strukturunun dəyişməsi ilə səciyyələnir. Mürəkkəb idrak obyektlərinin inkişafı üçün zəruri olan intellektual proseslər, bədii mətn kimi məhsuldar material üzərində öyrənmək məsləhətdir. Bədii mətn onun qavranılması və dərk edilməsi üçün yaddaş və şüurun müxtəlif resurslarının həyata keçirilməsini tələb edir, buna görə də beynin informasiya potensialının müşahidəsi bədii mətnin qavranılması sahəsində çox əhəmiyyətli görünür.

Gizli sosial nəzəriyyələr anlayışı koqnitiv və sosiolinqvistikaya sosial psixologiyadan, yəni sosial idrak psixologiyasından 20-21-ci əsrlərin qovşağında gəldi.

İmplicitlik anlayışı bir neçə onilliklər ərzində elmin müxtəlif sahələrində tədqiq edilir, lakin hazırda dildə bu hadisənin etimologiyası, funksiyası və tipologiyası problemləri həll edilməmiş qalır. “İmplicitlik”, “implicit”, “implicit məlumat”,

“implicit məna” terminləri və s. müxtəlif müzakirələrdə və müxtəlif perspektivlərdən araşdırılır. Xüsusən də müasir dilçilik dil vahidlərinin implisitliyini, mətnin gizli mənasını, gizli məzmunu öyrənir, və s.

Şifahi ünsiyyət prosesində gizli nəzəriyyələrin verballaşdırılması insanın idrak fəaliyyətinin idrak ssenarisinin aktuallaşmasıdır. Bu fəaliyyətin nəticəsi və eyni zamanda insanın zehni və kommunikativ təcrübəsinin nitq prosesində davamlı inkişafının tükənməz mənbəyi onun idrak bazasıdır ki, onun əsasını hər kəsə xas olan dünyanın konseptual mənzərəsi təşkil edir.

Psixoloqların fikrincə, məlumatın saxlanması forması (və/ və ya üsulu) olan örtük nəzəriyyələr gec-tez təkrar istehsalə məruz qalır. Reproduksiya sosial informasiya ilə işləməkdə həlledici məqamdır ki, bu da əslində onun bərpasıdır. İnformasiyanın reproduksiyası işarə sistemlərində, ilk növbədə, kommunikativ aktlar zamanı verbalizasiya zamanı dil vasitəsi ilə baş verir.

Kommunikantın idrak bazasının bir hissəsi kimi sosial bilik sözdə ilkin sorğunun formalaşmasında iştirak edir, yəni. danışmağa başlamazdan əvvəl fərddə mövcud olan bilik. Bu, onun ümumən insanlar haqqında malik olduğu və konkret hədəf alıcılar haqqında fikir formalaşdırarkən, kommunikativ akta girərkən istifadə etdiyi bilikdir. S.Aş, C.Kelli, T.A.Van Dayk kimi tanınmış klassik alimlər şəxsiyyətin idrak bazasının formalaşmasının bu aspektlərinə diqqət yetirmişlər. 1960-1980-ci illərdə onlar və onların həmkarları əvvəlcədən biliklərin hipotetik dəsti üçün müxtəlif şərtlər təklif etdilər: prototiplər, sxemlər, çərçivələr, ssenarilər, hipotezlər, konstruksiyalar və nəhayət, nəzəriyyələr. Nəhayət, bütün bu terminlər bir sıra ümumi xüsusiyyətlərlə birləşir: nəzərdə tutulan bilik bir şəkildə təşkil olunur, gizli və təsirlidir, məlumatın ötürülməsi və qəbulu prosesinə (funksional və ya disfunksional) təsir edir.

Bütün gizli nəzəriyyələr gündəlik səviyyədə doğulur: bu, insanın gündəlik həyatda formalaşdırdığı insanlar və sosial həyatın hadisələri haqqında fikirlər toplusudur.

Gizli konstruksiyaların məqsədi “наивного субъекта” (sadələvh subyektin) istəyinə əsaslanan məlumatın kortəbii strukturlaşdırılmasıdır özünüz üçün az və ya çox

başə düşülən bir sxem qurun, ətrafdakı insanların davranışını və ictimai həyat hadisələrinin məntiqini dərk etməyə kömək edəcəkdir.

Bununla belə, gizli sosial nəzəriyyələr onları ayrıca qrupa ayırmağa imkan verən bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. A. M. Andreevanın fikrincə, bunlara, birincisi, sosial hadisələrin geniş spektrini (təkcə şəxsi deyil) əhatə etmələri, ikincisi, çox vaxt fərqi bir insanı təmsil etməmələri, bütöv bir qrupların nümayəndələri ola bilmələri daxildir.

Beləliklə, aydındır ki, situasiyanın xüsusiyyətlərini və ünsiyyətin inkişaf etdiyi şərtləri düzgün nəzərə almaq, diskursda iştirakçıların koqnitiv baza elementlərinin adekvatlığına diqqət yetirməklə yanaşı, İKT-nin verballaşdırılmasında pragmatik amillərdən biridir.

Mətdə və ya ünsiyyətdə gizli və açıq arasında əlaqə problemi birbaşa deyimin mənasının axtarışından qaynaqlanan anlama problemi ilə bağlıdır. Müasir elmdə gizliliyi başə düşmək üçün bir neçə variant var. Onlardan biri də gizliliyin bilik forması kimi qavranılmasıdır. Xüsusilə, E.V. Ermakova qeyd edir ki, “linqvokoqnitiv hadisə kimi qeyri-müəyyənlik dildə, nitqdə və mətdə biliyin mövcudluq formasıdır” [34, s. 10]

Dil hadisəsi kimi implisitlik qrammatika tərəfindən, semantik olaraq işarələnməmiş kateqoriya kimi, ifadə olunmamış qrammatik aspekti olan linqvistik konstruksiyaya qoyulan məhdudiyətlər kimi öyrənilir. Sintaktik semantika sahəsində implisitliyin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri implisitlik hadisəsinin mühüm xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verdi: müəyyən məna ehtiyatı cümlənin formal təşkili elementləri üçün xarakterikdir; oxucunun fon bazası implisitliyin ən mühüm mənbəyidir və ayrıca ifadənin semantikasi ilə gizli məna arasındakı uyğunsuzluq onun yalnız nitq ünsiyyətində təzahürünün sübutudur.

İmplicitliyin linqvokoqnitiv modeli implisitliyin koqnitiv fenomeninin bir neçə formasını müəyyən etməyə imkan verir: gizli bilik, gizli məna və gizli anlam. Gizli bilik, gizli amil kimi linqvistik mənanın bir hissəsidir, lakin onun təzahürü dolaydır. (məsələn, ilk növbədə kommunikativ situasiya ilə bağlı olan ekstralingvistik faktorlara görə konkret dil formalarının istifadəsinə qoyulan qadağalar). A.V. Bondarko

qrammatik kateqoriyaların semantik olaraq işarələnməmiş komponenti şəklində linqvistik məna sferasına da daxil olan qeyri-müəyyən mənasını şərhədiçi komponent kimi təqdim edir və şərh edir [25]. Linqvokoqnitiv hadisə kimi implisitlik dildə, nitqdə və mətndə biliyin mövcudluq formasıdır. İfadədə/mətndə gizli olanın qavranılması avtomatlaşdırılmışdır ki, bu da yalnız nitq kontekstinin xüsusi təşkili vasitəsilə gizli olanın tam və ya qismən izahı imkanını yaradır. Mətndə/diskursda gizli mənalardan formalaşması mexanizmi gizli praqma-kommunikativ biliklərə — gizli xarakter daşıyan, lakin real həyatın praktik vəziyyətlərində məqsədlərə nail olmaq qabiliyyəti ilə əlaqəli olan “qeyri-müəyyən” biliklərə əsaslanır.

Biz hesab edirik ki, “implisitlik” və “alt mətn” kateqoriyalarının linqvokoqnitiv mexanizmlərini onunla əlaqələndirmək lazımdır ki, bu, bizə dil proseslərini insanın kommunikativ və idrak fəaliyyətinin ehtiyacları və həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirməyə imkan verəcəkdir. ətraf aləmi kateqoriyalara ayırma, konseptuallaşdırma və linqvistik əks etdirmə aktları. Ədəbi mətnin semantik məkanının təşkilinin həm zahiri, həm də daxili qanunauyğunluqlarına təsir edərək mətndə paralellik və sətiraltılıq mövcuddur və məzmun-konseptual məlumat, modallıq, intensionallıq, mətn assosiasiyaları və s. kimi anlayışlarla əlaqələndirilir.

L.E.Biryukova görə, gizlilik nitq kateqoriyası və qlobal xarakter daşıyan kateqoriyadır: demək olar ki, hər hansı bir mesajın ümumi məlumatı tərkib dil vahidlərinin mənalalarının məcmusu ilə məhdudlaşmır, bir çox başqa məlumatları ehtiva edir. Eyni zamanda implisitlik kateqoriyası dilin atributudur və dar mənada dilçiliyin özünün də tədqiq predmetidir: örtük mənalardan lüğətin, söz yaradıcılığının, qrammatikanın tədqiqi ilə əlaqədar olaraq nəzərdən keçirilir. Belə ki, “implisitliyi dil və nitqin universal kateqoriyası hesab etmək olar. Bu hadisə fonetikadan stilistikaya qədər bütün dil sahələrini əhatə edir və həm söz səviyyəsində, həm deyim və mətn səviyyəsində özünü göstərir” [23, s. 304].

Beləliklə, əlaqənin olduğu qənaətinə gəlmək olar ki dil prosesləri və onların ehtiyacları ilə "qeyri-müəyyənlik" və "alt mətn" linqvokoqnitiv kateqoriyaları, habelə kommunikativ və idrak fəaliyyətinin təsnifat aktları ilə izahında onların ifadə

qabiliyyətini, ətraf aləmin linqvistik əksini araşdırmaq və konseptuallaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Beləliklə koqnitiv sistemin gizli elementlərinin dərk edilməsi, diskurs analizinin dəqiqliklə anlamanın yeganə yoludur. Onların tərkibinə yaddaş, diqqət, şüur, biliyin representasiyası, kateqoriyalaşma və s. daxil etmək olar. İnsanın koqnitiv sistemi vasitəsilə diskurs hazırlanır. Həmçinin, onu qəbul edən də koqnisiya vasitəsilə bunu həyata keçirir. Mətnin mənası mətni qəbul edən fon biliklərilə əlaqə yaranması prosesində, yəni eksplisit informasiyanın implisit informasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsində aktuallaşır. Dinləyici yaxud oxucunun fon biliklərinin həcmindən, onun təcrübəsindən, dil vasitələrinin istifadə bacarığından, səriştəsindən və digər faktorlardan bağlı olaraq, mətnin mənası ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən fərqli qəbul oluna bilər. Lakin mətni göndərən tərəfindən daxil edilən informasiya mütləq qəbul edən şüurunda mətn tərəfindən proqramlaşdırılmış ekstralingvistik situasiyanın psixi əksini yaradacaq. Diskursun praqmatik və koqnitiv aspektləri diskurs araşdırmalarında ən zəruri problem və ən maraqlı məqamlardan biridir. Son zamanlar müasir dilçilikdə koqnitiv-diskursiv paradigmanın inkişafının nəticəsi olan diskursun koqnitiv kontekstini formalaşdıran dil vasitələrinin və ekstralingvistik amillərin işlənməsi arasında olan qarşılıqlı əlaqənin tədqiqinə böyük maraq yaranıb. Diskursun linqvokoqnitiv tədqiqini apararkən linqvistik strukturlarda fərdin dünya haqqında bilik strukturlarının təzahürü, habelə insana, cəmiyyətə xas olan fikirlər aşkar olunur. Koqnitiv təhlilin köməyi ilə insanların dünya haqqındakı fikirlərini, onların simpatiya/antipatiyalarını, dəyər anlayışlarını dəyişmək, həmçinin vəziyyəti dəyərləndirmək olar. Sosial situasiya ilə diskurs arasında birbaşa əlaqə olmadığından birbaşa təsir də mövcud deyil. Yalnız koqnitiv fenomen koqnitiv prosesə birbaşa təsir edə bilər

2.5 İmplicitliyin praqmatikası

İmplitlik dil hadisəsi kimi nitqə, kommunikativ səviyyəyə aiddir və kommunikativ vahidlərin mənasının gizli artımlarında özünü büruzə verir. Dolayı artımlar məzmunun açıq şəkildə ifadə olunan komponentlərinə əlavə olunur və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olaraq kommunikativ vahidin mənasını təşkil edir. Burada işarə edənle işarələnən arasındakı əlaqənin heç də həmişə işarələnənin xassələri ilə müəyyən edilməməsindən ibarət olan və implitliyin yaranmasında əsas amil olan linqvistik işarə asimetriyası fenomenini qeyd etməyi vacib hesab edirik. Burada əsas mənə ünvançı tərəfindən linqvistik işarələrin köməyi ilə deyil, daxil olan mesajın şərhindən yaranan semantik artımlar hesabına başa düşülür.

Bu səbəblə, ünsiyyət iştirakçıları üçün, gizli mənə artımlarının müəyyən edilməsi və təfsiri ən önəmli vəzifə halına gəlir. İfadənin gizli mənasının müəyyən edilməsi ünsiyyət iştirakçısı/alıcısının onun semantik natamamlıq, əksikliyi fərq etdiyi mətnin linqvistik məzmununun dərk edilməsi prosesinin nəticəsi kimi başa düşülür. Mənanın gizli artımlarının şərh dedikdə, ifadənin ünvançısı tərəfindən həyata keçirilən idrak prosesi başa düşülür, bu müddət ərzində o, öz biliklərindən istifadə edərək, gizli, gizli ifadə edilmiş və ya gizli mənanın mövcud olduğu məzmunu şərh edir.

Bəyanatın linqvistik komponentinin açıq, ekstralingvistik komponentinin isə gizli olduğunu nəzərə alsaq, bir sıra alimlərin (K.A.Dolinin, İ.R.Qalperin, A.V.Bondarko, A.N.Baranov, A.P.Baimbetova və s.) razılığı da nəzərə alınmaqla, ifadənin gizli məzmununun bu və ya digər şəkildə açıq hissədə “sürüşməsi”, yəni gizli, lakin ifadə olunması, gizli mənaların identifikasiyası və sonradan dərk edilməsi mənbələrini daha ətraflı nəzərdən keçirmək və ümumiləşdirmək bizə zəruri görünür.

Öncə, müddəadan və ya əsas fikirdən bir növ "qabaqca gələn" sözün tərkib hissəsinə nəzər salmaqla başlayaq. İlkin ehtimal üçün zəruri şərt onun həqiqiliyidir, çünki əks halda ifadə semantik cəhətdən anormal ola bilər. Pressupozisiya elə dolayısı ilə ifadə edilmiş mühakimədir ki, onun hamıya məlum olduğu güman edilir və informasiyanın tədricən “qatlanması” üçün əsas rol oynayır. İlkin fərziyyələr səthi qeyri-müəyyənlik sinfinə aid edilə bilər - A.P. Starkovanın təsnifatına görə, şərh çox

çətin deyil, çünki məzmun ifadənin linqvistik komponentinə görə əldə edilmişdir [49, s. 7].

Gizli mənanın təfsir mənbələri üzrə indikatorlar və gizlilik identifikatorları haqqında müddəaları sınaşaq, onda göstəricilər məzmununda mümkün “boşluğu” göstərir, identifikatorlar isə təhlil edilən kommunikativ vahiddən kənardadırlar (fon bilgisi, situasiya konteksti, praqmatik aspekt)

Yuxarıdakı misaldan görə bilərik ki, fon bilik amili gizli məzmunun dərk edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir və əksər dilçilərin razılaştığı implisitliyin identifikatoru kimi çıxış edə bilər. Biz L.L.Nelyubində fon bilikləri anlayışının kifayət qədər geniş tərifini tapırıq [44]. O, fon bilikləri konsepsiyasına aşağıdakıları daxil etməyi təklif edir:

- 1) kiminsə və ya bir şeyin baş verdiyi ümumi şərait, vəziyyət, ətraf, mühit haqqında bilik;
- 2) şifahi ünsiyyətin əsasını təşkil edən danışan və dinləyicinin reallıqları haqqında qarşılıqlı bilik;
- 3) fonun olması, yəni artıq məlum olan məlumatlar;
- 4) kontekst, daha dəqiq desək, ya qeyri-verbal kontekst, ya da əvvəllər qəbul edilmiş şifahi kontekstin indiki işə proyeksiyası.

Əsas bilik birbaşa insanın idrak fəaliyyətindən asılıdır ki, bu da hadisələrin güzgü əksini deyil, əlavə birləşmələrin və psixi proseslərin təsiri altında çevrilməsini nəzərdə tutur. Və üstəlik, bu biliklər sadəcə olaraq bir-biri ilə ümumiləşdirilmir, həm də qarşılıqlı əlaqədə olur, bütöv idrak strukturunu təşkil edir. T.van Deyk qeyd edirdi ki, yaddaşın ilkin konstruksiyaları, sözdə “modellər” mövcuddur ki, onların sayəsində “nitqin yerli və global uyğunluğu üçün istinad bazası” formalaşır [28]. Müəllifin fikrincə, diskursun qeyri-müəyyənlik dərəcəsi modeldə olan istinad məlumatının miqdarı ilə düz mütənasibdir. Başqa sözlə desək, yaddaşda biliyin təsvirinin strukturu nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olarsa, diskursda istifadəsində, bir o qədər gizlidir. Kommunikantlardan birində modelin olmaması və ya parçalanması istər-istəməz diskursun başa düşülməsində çətinliklərə gətirib çıxarır. Müəllifin sözlərinə görə, başa

düşmək üçün ən böyük çətinlik fərqli mədəniyyətə malik cəmiyyətlərdə baş verən hadisələr və hərəkətlər haqqında mesajlardır [28].

Gizli məlumatı başa düşməyin başqa bir mənbəyi situasiya kontekstini istinad edə biləcəyimiz diskursun qeyri-lingvistik məzmunudur. Dildənkənar vəziyyətə, bir qayda olaraq, nitqin şəraiti, vaxtı və yeri, eləcə də cəlb olunmuş insanlar dairəsinə məlum olan hər hansı reallıq faktları daxildir.

“- Deyəsən, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan?! Atan ölmüşün tərəfini saxlayırsan?! Yoxsa inanmırsan, hə? Gəl, yaxın gəl, gör atan sənə nə yaxşı ana gətirib? Hər yanı bir gəmi boyda. Yeriyəndə yırım-yırım yırğalanır. Gəl, yaxın gəl, tamaşa elə!.” [75, s. 11]

Bədii diskursdan bu nümunəyə nəzər salsaq görərik ki, bu sözlər fərqli bir şəraitdə fərqli adresant tərəfindən istifadə olunsa müsbət mənalar ifadə edə bilərdi. Lakin buradakı situasiyada “ana” tərəfindən “oğul”a söylənən qəzəbli sözlərdir. Bu kontekst daxilində bir qadının başqa bir qadına qəzəbi, nifrəti implisit mənalı ifadələrin vasitəsilə müşahidə edirik. Bu təsirli sözlər kontekst daxilində öz mənasını genişləndirərək mənfi mahiyyət daşıyır. Bunun nəticəsində də “oğul”da ögəy anaya qarşı qəzəb formalaşdırılır

Burada dolaylı nitq aktlarını qeyd etməklə pragmatik kontekstdən də danışmaq olar. “It’s cold in here” (“Bura soyuqdur”) ifadəsi ilə natiq müəyyən bir yerdə havanın temperaturu barədə məlumat vermək istəmir, narahatlığını ifadə etmək, isti paltar keçmək və ya sobanı yandırın xahişini bildirmək istəyir. Bu zaman ifadənin pragmatik yönümü açıq şəkildə ifadə olunmur, dolaylı yolla, üstüörtülü formada ötürülür və məzmun planı ifadə planından əsaslı şəkildə fərqlənir. Dolaylı nitq aktlarını ehtiva edən ifadələrdə gizli mənanı başa düşmək üçün başlanğıc nöqtəsi xitab edən ifadə aktını təşkil edən məqsəd və niyyətləridir.

Diskursun ekstralingvistik vəziyyəti mətndən kənardə baş verən situasiyadır və onda natamam, yalnız bəzi komponentləri vasitəsilə əks olunur. Həmsöhbətlərin məqsədləri, onların sosial vəziyyəti, bilik səviyyəsi, hadisənin vaxtı və yeri, psixoloji və bioloji xüsusiyyətləri, nitq davranışı qaydaları - bütün bu amillər lingvistik kontekstdə, lakin dolaylı formada əks olunur. Yuxarıda qeyd olunan amillər haqqında

biliklər artıq öyrənilmiş formada mövcuddur ki, onların ünsiyyətçilər tərəfindən tam şifahi şəkildə ifadə edilməsinə ehtiyac aradan qalxır. Ümumi biliklərdən fərqli olaraq, diskursun ekstralingvistik məzmunu daha dar, daha spesifikdir, konkret diskursa və onun iştirakçılara bağlıdır.

Buna baxmayaraq, diskursun lingvistik məzmunu gizli informasiyanın təkrar istehsalı və ötürülməsi üçün məcburi əsasdır. Kommunikativ tədbir iştirakçılara artıq məlum olanlar əsasında yeni məlumatlar daxil edilir və çıxarılır. Məndən kənarada olan gizli məlumat mənbələri tamam başqa cür görünür. Beləliklə, fon bilikləri və situasiya konteksti, ünsiyyətin praqmatik komponenti ilə birlikdə yalnız qismən açıq hissəyə "sıxışa" bilər. Bununla belə, sanki mətnin "sətirləri arasında" olmaqla, mənasının gizli artımları, dolayısı ilə də olsa, açıq məzmununda özünü göstərir. Yəni lingvistik məzmununda ünsiyyətin istinad əsasının yalnız bəzi hissələrini izləmək olar. Qeyd olunan məna komponentlərinin cəmi, qarşılıqlı təsiri və bir-birinə nüfuz etməsi, gizli, sirli və ya vasitəçi məlumatın insanın həyata keçirdiyi zehni əməliyyat zamanı formalaşan səbəb-nəticə əlaqələri əsasında artmasına kömək edir.

İmplicitliyin tədqiqi nitq aktları sahəsində iş, eləcə də ifadənin praqmatikası sahəsində tədqiqatlar (situasiya və / və ya ensiklopedik məlumatların rolu, nitqin niyyəti) ilə əlavə dərinlik qazanmışdır.

NƏTİCƏ

“İmplitit mənanın bədii diskursda ifadə üsulları (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında) adlı” dissertasiya işimizdə təklif olunan çevik “implikativ bilik – gizli məna” modeli bizə dil, nitq və mətndəki gizliliyin ümumi əsaslarını izah edən nəzəriyyə yaratmağa imkan verir

“ Bədii diskurs linqvistik tədqiqatların obyektinə kimi” başlıqlı birinci fəslimizin “bədii diskurs; tərif və şərhlər” adlı yarımfəslində aparılan tədqiqatlarda “diskurs” və “mətn” arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərlə bağlı belə nəticəyə gəldik ki, “diskurs” canlı danışığa, “mətn” isə yazılı nitqə aid edilən müasir dilçilikdə əhəmiyyət kəsb edən diaxatomiyaadır .

Növbəti yarımfəslimizdə isə bədii diskursda mənanın aktuallaşması məsələsinə diqqət yetirib, yaranma yollarını bədii diskursdan göstərilən nümunələr əsasında tədqiq edərək belə nəticəyə gəlmişik ki, situasiya daxilində tema və remanın aydınlaşdırılması diskursda çatdırılması istənilən əsas məqsədin düzgün şəkildə şərh olunmasına kömək edən əsas vasitələrdən biridir.

“Bədii diskursun şərhində presuppozisiyanın əhəmiyyəti” adlı üçüncü yarımfəslimiz çərçivəsində aparılan tədqiqatlara, təriflərə əsaslanaraq belə nəticə çıxarıyıq ki, presuppozisiyalar gizli mənalar kimi dolayısı ilə ifadə olunmuş, “implikativ” parametrlərə istinad edir. Nitq strukturu daxilində ifadə olunmaması onların ümumi xüsusiyyətidir, Lakin bu, fərqli təbiətə malikdir. Presuppozisiya başa düşülən məna deyil, oxucunun tezaurusunda öz yeri olan bilikdir.

“İmplicitlik kateqoriyası diskursiv kateqoriya kimi” ikinci fəslimizdə biz beə nəticəyə gəlirik ki, bədii mətndə gizli mənaların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bədii nəsr mətni bədii diskursiv tipli mətnlərə aiddir. O, estetik əhəmiyyətə, nöqteyi-nəzərlərin təqdim edilməsində dolayılıq meylinə, praqmatik ikiliyə ("müəllif" planının, povest planının və "xarakter" planının, diskursdan ayrılan konkret epizodların planının mövcudluğu) malikdir. Bədii mətnin bu keyfiyyətləri oxucunun xüsusi müqayisəli və proqnozlaşdırıcı intellektual fəaliyyətini, diqqəti yerli təfsirdən, qlobal şərhə və əksinə çevirmək bacarığını nəzərdə tutur. Bu cür proqnozlaşdırıcı fəaliyyət bədii təsnifatdan kənarda mümkün deyil. Bədii təsnifat, mətnin şüurda proyeksiyasını quraraq oxucuya mətn haqqında müəyyən bir anlayışın formalaşmasına kömək edən mürəkkəb bir psixi prosesdir.

İkinci fəslimizin birinci yarımfəsləli çərçivəsində apardığımız tədqiqatlar bizə onu deməyə əsas verir ki, söyləmin informativ məzmunun kodlanması və dekodlanması üçün implicitlik kateqoriyasının tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Belə ki, mətn altı mənaların açılması, danışanın əsas məqsədinin aydınlaşdırılması, fikrin təsir gücünün artırılması üçün implikasiya müəllif və fərdi şəxslərin nitqində müraciət etdiyi üsul və yolların ən əlverişlisidir.

“İmplicitlik nəzəriyyəsi baxımından evfemizm, danışiq implikaturaları” başlıqlı ikinci yarımfəslimizdə evfemizm və implikaturalarla bağlı elmi tədqiqatları araşdırıb, onların mənə növlərini işıqlandıraraq belə nəticəyə gəldik ki, İngilis və Azərbaycan dilli bədii diskurslarda evfemizlərin və implikaturaların istifadə edilməsinə gətirdiyimiz bir neçə nümunənin tədqiqi ilə belə biz diskursda onların işlənməsi arasındakı oxşarlıqları müəyyənləşdirdik.

Üçüncü yarımfəslimizdə metaforlarla bağlı ingilis və Azərbaycan dillərində bədii diskursdan gətirdiyimiz nümunələrlə metaforların implicitliyin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığını görürük. Eyni zamanda burda belə bir nəticəyə gəlirik ki, metaforlar xalqın dünyagörüşü, dünya dil mənzərəsi haqqında rəngarəng pəncərə açır.

Dissertasiya işimizin dördüncü yarım fəslində implicitlik linqvokoqnitiv aspektdən tədqiq etmişəm və implikaturaların bu iki elmin birləşməsində tutduğu yerlə bağlı müəyyən nəticələrə gəlmişik. Bədii diskurs onun qavranılması və dərk edilməsi

üçün yaddaş və şüurun müxtəlif resurslarının həyata keçirilməsini tələb edir, buna görə də beynin informasiya potensialının müşahidəsi bədii diskursun qavranılması sahəsində çox əhəmiyyətli olmasın görürük

İşimizin beşinci yarımfəslə "İmplitliyin pragmatikası" adı altında tədqiq etmişik. Bununla bağlı məsələlərə digər yarımfəsilərimdə də toxunmuşuq. İmplitliyin pragmatik aspekt də araşdırarkən belə nəticəyə gəlirik ki, əsas bilik birbaşa insanın idrak fəaliyyətindən asılıdır ki, bu da hadisələrin güzgü əksini deyil, əlavə birləşmələrin və psixi proseslərin təsiri altında çevrilməsini nəzərdə tutur. Və üstəlik, bu biliklər sadəcə olaraq bir-biri ilə ümumiləşdirilmir, həm də qarşılıqlı əlaqədə olur, bütöv idrak strukturunu təşkil etməsini müəyyənləşdiririk. Bədii diskursdan göstərilən nümunələrlə yarımfəsil daxilində aydınlıq gətirmişik

İstifadə edilmiş Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn/ Ə.Ə.Abdullayev. -Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, -1998. - 189 s.
2. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/ K.M.Abdullayev. -Bakı: Maarif. -1998. - 284 s.
3. Kərimov Y.K. Azərbaycan dilində evfemizmlər. Bakı, 1999
4. Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili / A.Qurbanov. - Bakı: Maarif, - 1986. - 480 s.
5. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s. 38.
6. Veysəlli, F.Y. Diskurs təhlilinə giriş/ F.Y.Veysəlli. -Bakı: Təhsil: NPM, -2010. -141 s.
7. Veysəlli, F. Y. (2010). Introduction of discourse analysis. “Təhsil” NPM, Bakı.
8. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica III. Semantika və praqmatika. Bakı: Mütərcim, 2009, 272 s

Türk dilində

9. Ayata Şenöz C. -Metindilbilim ve Türkçe. . Multilingual, İstanbul, **2005**
- 10.Berke Vardar - Dilbilim Sorunları, Yeni İnsan Yayınları [Ankara-1968
- 11.Doğan Aksan –“Şiir Dili ve Türk Şiir Dili” Şafak Matbaası / Ankara-1993

12. Doğan Aksan, Mustafa-Yeşim Aksan “Metin Kavramı ve Tanımları”, Dilbilim Araştırmaları, Ankara, ss. 90-104. (1991),
13. Freud Sigmund, Totem ve Tabu, Çev.: Niyazi Berkes, Çağdaş Matbacılık, İstanbul -1998.
14. Karağaç Günay. Dil bilimi terimleri. Ankara. Türk dil kurumu 2013
15. Kerim Demirci . "Örtmece kavramı üzerine." Milli Folklor, ss, 21 -34.-2008
16. Kocaman, Ahmet , “Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler”, TDAY -Belleten, TDK, Ankara, ss. 81-85. 1981
17. Roland Barthes -“Çağdaş Söylemler” - Metis yayıncılık-2014
18. Söylemez Ümit “Euphemism, as a Reflection of Culture on Language (Örtmece: Kültürün Dil Üzerindeki Yansıması), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. -1993.

Rus dilinde

19. Акимова И.И. Средства выражения имплицитной информации в художественном дискурсе. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1997. С. 8. В. Масловэ В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. Мн., 1998. С. 29,
20. Арнольд И. В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания АН СССР № 4, 1982 С. 83-91.
21. Беляевская Е.Г. Актуализация лексического значения: формирование коммуникативных вариантов слова в тексте // Коммуникативные единицы языка и принципы их описания: Сб. науч. тр. Вып. 312. М., 1988. С. 80–94
22. Беляевская Е.Г. Актуализация лексического значения: формирование коммуникативных вариантов слова в тексте // Коммуникативные единицы языка и принципы их описания: Сб. науч. тр. Вып. 312. М., 1988. С. 80–94
23. Бирюкова Л.Е. Моделирование как механизм создания подтекста // Studia Linguistica. Проблемы теории европейских языков. СПб.: Тригон, 2001. Вып. 10. С. 304-309

24. Богатырев А.А. Текстовая эзотеричность как средство оптимизации художественного воздействия. Дис. канд. филол. наук. – Тверь, 1996. –216 с.
25. Бондарко А. В. Эксплицитность / имплицитность в общей системе категоризации семантики // Семантико-дискурсивные исследования языка. Эксплицитность / имплицитность выражения смыслов: материалы междунар. науч. конф. Калининград, Светлогорск, 2006. С. 23–34
26. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. М., 2002. С. 340
27. В. Д. Стариченок. Большой лингвистический словарь. Феникс-2008
28. Ван Дейк Т. А. Язык, познание, коммуникация //М.: Прогресс. – 1989.
29. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1961. С. 45-46.
30. Губарева Т,Ю. Психолингвистический анализ понимания письменного текста. Автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.19. М., 1997. С. 12.
31. Грайс, ГП. Логика и речевое общение / Г.П. Грайс /1 Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 16: Лингвистическая прагматика. - М., Прогресс, 1985.
32. Двмяиков О.. Понимание как интерпретирующая деятельность II Вопросы языкознания, 1983, No 6. С.71-86
33. Евгеньева А. П. Словарь русского языка: . — М.Русский язык, 1984
34. Ермакова Е. В. Имплицитность в художественном тексте (на материале русскоязычной и англоязычной прозы психологического и фантастического реализма): автореф. дисс. ... д. филол. н. Саратов, 2010. 46 с
35. Зеегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. М., 1976. С. 250.
36. Исаева Л.И. Виды скрытых смыслов и способы их представления в художественном тексте: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01, 10.02.19. Краснодар, 1996. С. 27.

37. Кухаренко В.А. Импликативность и проблема преобразований при переводе художественных текстов // Текст и перевод. – М., 1988
38. Кухаренко В.А. Типы и средства выражения импликации в английской художественной прозе (на материале прозы Хэмингуэя) // Филол. науки. – 1974. – № 1.
39. Л.П. Крысин Эвфемизмы В Современной Русской Речи (Русистика. - Берлин, 1994, № 1-2. - С. 28-49
40. Леонтьев А.А. Психологический подход к анализу искусства // Эмоциональное воздействие массовой коммуникации: педагогические проблемы. М., 1978. С. 36. 58 Репозиторий ВГУ
41. Лопушанская С.П. Семантическая модуляция как речемыслительный процесс // Вестн. ВолГУ. Сер. 2, Филология. 1996.
42. Лопушанская С.П. Семантическая модуляция как речемыслительный процесс // Вестн. ВолГУ. Сер. 2, Филология. 1996.
43. Москвин В. П. Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования // Вопросы языкознания. 2002. № 3. .
44. Нелюбин Л. Л. Толковый переводоведческий словарь. – ФЛИНТА: Наука, 2016.
45. О.С.Ахманова . Словарь лингвистических терминов / Советская энциклопедия, 1966
46. Овсянникова Е.В.- Основные функции имплицитных смыслов в высказываниях и текстах: На материале англоязычной прозы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 1993.
47. Потевня А.А. Мысль и язык II Потевня АЛ. Эстетика и поэтика. М., 1976 С. 40.
48. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М., 2008. 296 с..
49. Старкова А.П. Имплицитность и способы ее проявления в художественном тексте. – В кн.: Вопросы стилистики романских

- языков: Сб. научн. трудов МГПИИЯ им. М. Горького. М., 1982, вып. 194 - 26с.
50. Тамара Матвеева: Полный словарь лингвистических терминов. Феникс, 2010 г.
51. Унайбаева Р. А. Категория подтекста и способы его выявления: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. М., 1980. С. 9.
52. Фреге, Г. Смысл и денотат [Текст] / Г. Фреге // Семиотика и информатика. – М. : ВИНТИ, 1977. – Вып. 8. – С. 181–210

İngilis dilində

53. Allan, K., Burrige, K., & Mazal Holocaust Collection (1991). Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. New York: Oxford University Press, 1991, 350 p.
54. Battistella, L. E.. Bad Language are Some Words Better than Others? Oxford University. -2005
55. Chudinov, A.P. Political linguistics. - Ekaterinburg: Ural Humanitarian Institute, 2003. – 194
56. David Birch- Language, Literature, and Critical Practice-1996
57. Fillmore, Ch.J. Verbs of judging: an exercise in semantic description [Text] / Ch.J.Fillmore, D.T. Langendoen (eds.) // Studies in Linguistic Semantics. – London : Holt, Rinehart and Winston, 1971. – P. 273–289.
58. Fromkin, V., & Rodman, R. (1993). An introduction to language. Fort Worth, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
59. Gibbs Jr, Raymond W., Colston Herbert L. Interpreting Fig- urative Meaning. — New York, USA : Cambridge Univ. Pr., 2012.
60. Gottlob Frege-Logical Investigations-Yale University Press-1977
61. Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In P. Cole, & J. L. Morgan. (Eds.), Syntax and Semantics, Vol. 3, Speech Acts New York: Academic Press
62. Lakoff George, Johnson Mark. Metaphors we live by. — Chicago : The Univ. of Chicago Pr., 1980

63. Moskvin, V.P. Russian metaphor: Essay on semiotic theory. M.: Izd-vo LKI, 2007. 180 p.
64. Richards I. A. A Philosophy of Rhetoric. — Oxford: Oxford Univ. Pr., 1936.
65. Sutarman. Tabu Bahasa dan Eufemisme. Surakarta: Yuma Pustaka. 2013.
66. Van Dijk -Studies in the Pragmatics of Discourse (The Hague: Mouton, 1981)
67. Van Dijk, T. A. Ideology: A Interdisciplinary approach. London: Sage Publications. -1998.
68. Wittgenstein, L. Philosophical Investigations. New York: Oxford University Press. . 1953.
69. Wodak, R.. Vocabularies of public life: Empirical essays in symbolic structure. London: Longman. -1992
70. Wodak, R. The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual. Hampshire: Palgrave Macmillan. .-2009

İnternet resursları

71. <https://azkurs.org/ders-vesaiti-baki-nurlan-2-0-0-6.html?page=22>
72. <http://www.korpus.azerbaycandili.az/Synopsis/Download/3343/QOCAYEVA%20%C5%9E%C3%9CKUF%C6%8F%20KAMRAN%20QIZI.pdf>
73. http://www.turukdergisi.com/Makaleler/384184020_21%20Fatma%20Ate%20%9f%20144-164.pdf.pdf
74. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32959>

Bədii ədəbiyyat

75. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 səh.
76. J.K. Rowling- "Harry Potter: The Prequel"-<http://www.freepdfbook.com/main/>
77. J.K.Rowling-"Harry Potter and the Sorcerer's Stone" <http://www.freepdfbook.com/main/>
78. J.K.Rowling -"Harry Potter and the Chamber of Secrets"
<http://www.freepdfbook.com/main/>

79. J.K.Rowling–“Harry Potter and thePrisoner of Azkaban”

<http://www.freepdfbook.com/main/>

80. J.K. Rowling – “Harry Potter and the Goblet of Fire”

<http://www.freepdfbook.com/main/>

81. J.K. Rowling – “Harry Potter and the Order of the Phoenix”

<http://www.freepdfbook.com/main/>

82. J.K. Rowling- “Harry Potter and the Half-Blood Prince”

<http://www.freepdfbook.com/main/>

83. J.K. Rowling- “Harry Potter and the Deathly Hallows”

<http://www.freepdfbook.com/main/>